

Personhistorisk

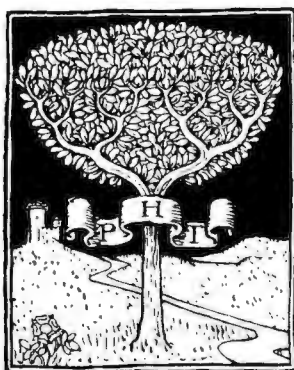
TIDSKRIFT



2013:I

Årgång 109

Personhistorisk tidskrift



Redaktör
Jenny Björkman

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2013:I

Personhistorisk tidskrift

ANSVARIG UTGIVARE: Personhistoriska samfundet genom redaktör Jenny Björkman, Levertinsgatan 1, 112 52 Stockholm.

E-post: jenny.bjorkman@rj.se

Medlemsavgiften är 200 kr/år. Den betalas till plusgiro 2538-7. Inbetalningskortet kommer medlemmarna tillhanda i början av året. Prenumerationsavgiften för institutioner inom och utom Sverige är 220 kr plus porto.

KONTAKT: Samfundets sekreterare Lena Milton, info@personhistoriskasamfundet.se

Ansvarig för medlems- och prenumerantregister samt distribution är samfundets skattmästare Peeter Mark. E-post: pht@personhistoriskasamfundet.se

Personhistoriska samfundets webbplats: www.personhistoriskasamfundet.se

Förfrågan om äldre nummer av PHT ställs till Ann Hörsell, Riksarkivet.

E-post: ann.horsell@riksarkivet.se

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Vetenskapsrådet, Kungl. Patriotiska Sällskapet, Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur, Stiftelsen Sten Lewenhaupts fond Arla Coldin och Åke Wiberg stiftelse.

TRYCK: Åtta.45, Solna i april 2013

ORIGINAL: Art-O-Matic, Stockholm

Manus ska levereras som redigerbara digitala filer till redaktören per e-post eller på cd. Fotnoter placeras efter brödtexten i dokumentet. Bifoga gärna några rader till vår spalt "Medarbetare i detta nummer" samt lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Bilder skickas antingen som digitala filer eller per post som original. Redaktionen återsänder bilder som bifogats för skanning.

Tidskriften tillämpar peer-review. Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte, däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just dessa forskningsområden.

Från redaktören

Det här numret av PHT har en slagsida mot 1900-talet. Det är inget planerat tema – även om det kanske i efterhand kan tyckas så. Läser man igenom samtliga artiklar får man dock en bra bit av 1900-talets svenska historia. Lite filosofi, konst, krig, politik och välfärdsstat. Konsten är visserligen inte representerad av det blonda, nordiska modernistiska – det vanligen typiska funktionalistiska och moderna – utan av glaskonstnärerna Ralph Bergholz och Randi Fisher, där i synnerhet Bergholz under 1950-talet fungerade som en inspiratör för många yngre och bildade skola i sin glasverkstad, dit många konstnärer reste för att lära sig hans nygamla tekniker.

Här finns självklart politiken representerad. Och det från två helt olika håll. Hanna Enefalk skriver om Alice Tegnér som var långt ifrån opolitisk, vilket man kan förledas att tro i dag då hon främst förknippas barnvisor. Men så var det alltså inte: Alice Tegnér var en av många nationellt engagerade konservativa under det tidiga 1900-talet.

På andra sidan i det politiska startfältet har vi John Takman, socialt engagerad läkare och dessutom kommunistisk riksdagsledamot. Ida Ohlsson Al Fakir skriver om honom och hans engagemang. Han reste under 1950-talet frågan om romernas situation i Sverige, och initierade en rad utredningar av deras situation.

Naturligtvis har ett nummer som fokuserar på 1900-talet artiklar om andra världskriget. Karin Kvist Geverts skriver om olika aspekter av invandringspolitiken i krigets skugga, och Per Norberg skriver om en möjligen glömd flygare, som kunnat gå långt, om han fått leva.

Slutligen bjuder det första numret 2013 också på en artikel om filosofin, här representerad av Gunnar Aspelin. Därtill kommer en recensionsavdelning som dock inte i lika hög grad domineras av 1900-talet.

Trevlig läsning, önskar jag därmed!

Jenny Björkman

Innehåll

Artiklar

<i>Hanna Enefalk</i>	Alice Tegnér och "den fosterländska saken"	9
<i>Hampus Östh Gustafsson</i>	Gunnar Aspelin och historismens kris – en filosofs envig med historietänkandets problem	23
<i>Karin Kvist Geverts</i>	Den svenska flyktingpolitikens janusansikte	41
<i>Per Norberg</i>	John Stenbeck, en bortglömd förgrundsgestalt inom Flygvapnet	57
<i>Ida Ohlsson Al Fakir</i>	John Takman – socialmedicinsk strateg och stridbar pionjär	65
<i>Linda Fagerström</i>	Glasverkstans konstnärer – Ralph Bergholtz och Randi Fisher	83

Recensioner

<i>Lars Gabrn</i>	Från Saigon till Borås. Några intryck från min livsresa Av <i>Hao Trinh</i>	97
<i>Olof Hägerstrand</i>	Vi som beundrade varandra så mycket: Sven Hedin och Adolf Hitler. Av <i>Axel Odelberg</i>	99
<i>Torbjörn Nilsson</i>	Drottning Victoria – ur ett inre liv. En existentiell biografi. Av <i>Anders Jarlert</i>	101

<i>Michael Bejke</i>	Mot undergången. Ärkebiskop Angermannus i apokalypsens tid <i>Av Erik Petersson & Annika Sandén</i>	105
<i>Bo G Hall</i>	Ottar & kärleken. En biografi <i>Av Gunilla Thorgren</i>	108
<i>Olof Hägerstrand</i>	Grekiska sidospår <i>Av Göran Börge</i>	111
<i>S. Gunnar Edlund</i>	Biografiskt lexikon för Finland, band 1-4	114
<i>Bo G Hall</i>	Oscar Montelius. Om tidens återkomst och kulturens vandringar <i>Av Evert Baudou</i>	117
<i>Olof Hägerstrand</i>	Mammuten eller Jörn Donners efterlämnade handlingar <i>Av Jörn Donner</i>	121
	Medarbetare i detta nummer	125

Alice Tegnér och ”den fosterländska saken”

HANNA ENEFALK

Alice Tegnér (född den 12 mars 1864 och död den 26 maj 1943) var en av sin generations mest kända svenskar. Hennes visor – ”Mors lilla Olle”, ”En sockerbagare här bor i staden”, ”Bä, bä, vita lamm” och alla de andra – hjälpte till att forma både bilden av den goda barndomen och bilden av Sverige för miljontals föräldrar och barn. Hon var oerhört verksam: som kompositör, musikpedagog och sångboksredaktör, och som centralfigur i ett vidsträckt nätverk av pedagoger, musiker, skribenter och konstnärer. Kring henne vävde media, beundrare och vänner berättelsen om ”hela Sveriges vismamma” – en inkarnation av kvinnlig godhet och tidlös sångglädje. Tusentals brev skickades till tonsättarinnan från kända och okända svenskar, och fortfarande kan de flesta som gått i förskola i Sverige sjunga åtminstone några visor av Alice Tegnér.

Den forskning som hittills berört Alice Tegnér har nästan uteslutande fokuserat på barnvisorna. Göte Klingberg, som med sin avhandling *Svensk barn- och ungdomslitteratur 1591–1893* (1964) hörde till den första generationen forskare som intresserade sig för barnkultur, har undersökt förekomsten av muntligt raderat material i Tegnérns serie av barnmusikhäften. Tegnérns visor figurerar även i arbeten som *Våra glada visor klinga* av Boel Lindberg och *Nu så ska du få höra* av Kajsa Paulsson.¹ I det enda större vetenskapliga arbetet ägnat specifikt åt Alice Tegnér, Lennart Reimers musikvetenskapliga avhandling *Alice Tegnérns barnvisor* från 1983 är den grundläggande frågan hur Tegnérns visor kunde uppnå en sådan makalös spridning. Reimers inkluderade dock den biografiska kontexten i sin förklaringsmodell, under rubriken ”individualpsy-

kologisk bas och socialpsykologisk omgivning”.²

Trots att Tegnér visor alltså är mycket välkända har hennes liv och verk i övrigt knappast studerats. Ändå saknas inte källor. Kungliga biblioteket förvarar en samling om fem hyllmeter, innehållande brev, pressklipp, musikalier, biografica samt en del annat material. Brev med Tegnér som avsändare återfinns även i arkiv avsatta av andra kulturpersoner från perioden. Särskilt kan sonen Torsten Tegnér nämnas. Torsten var en känd figur inom svensk idrott och en mängd av hans efterlämnade handlingar finns bevarade i Stockholms stadsarkiv. Han gav även ut en självbiografisk barndomsskildring.³ (Om Torsten Tegnér finns också en relativt färsk biografi, Rolf Haslums *Idrott, borgerlig folkfostran och frihet: Torsten Tegnér som opinionsbildare 1930–1960* från 2006.⁴) Några minnesbilder av Alice Tegnér, författade av vännen Moses Pergament, trycktes år 1943.⁵

Den enda större biografi som skrivits om Alice Tegnér publicerades av författarinnan Stina Palmborg. Boken kom ut ett par år efter Tegnér död.⁶ Som källa är den emellertid behäftad med avsevärda problem. En lokalhistorisk framställning av Inga Ryberg, knuten till Karlshamns museum, avslöjar att ett antal utsagor om Tegnér barndom i Karlshamn inte stämmer, och Tomas Brundin, som studerat och ordnat Kungliga bibliotekets Alice Tegnérssamling, konstaterar angående Palmborg att “[h]ennes AT-biografi är full av felaktigheter”.⁷ Katarina Nordström, student i historia, visade i en uppsats från

2009 att Palmborg skildrade en “domesticerad” Alice Tegnér, mer i linje med hemmafruepokens värderingar än med Tegnér i själva verket högst offentliga verksamhet.⁸

I och med bristen på forskning är den bild vi har av Alice Tegnér till stor del skapad av journalister. Tegnér figurerade flitigt i media under sin livstid, inte minst i samband med 65-, 70- och 75-årsdagarna. Vid hennes frånfalle 1943 trycktes dödsrunor i de flesta större svenska tidningar, och även hundraårsminnet 1964 uppmärksammades på flera håll med artiklar. Dessa skrivelser gav, liksom Palmborgs biografi, en ytterst idylliserad bild av Tegnér verksamhet. Damtidningen *Mitt hem* presenterade henne exempelvis, i februari 1905, under rubriken ”En representant för musiken i hemmet”.⁹ Bland Tegnér alla bidrag till det offentliga livet – som kyrkomusiker, kompositör, organisatör av sångträffar och utgivare av musikpublikationer – lyftes i princip endast barnmusikhäftena *Sjung med oss, mamma!* fram. Då Tegnér gick bort refererade den samlade pressen till henne som ”hela Sveriges vismamma”. Bland de tidningsklipp som återfinns i hennes kvarlämnade arkivmaterial är det egentligen bara ett som erkänner Tegnér betydelse som *nationalistisk* opinionsbildare – även om artikeln inleddes med en markering av tonsättarinnans huslighet:

Medelpunkten i hemmet var i alla händelser husets fru, men hon hann med att i rikt måtto göra sin rika andes gåvor fruktbarande på många håll. Sålunda tjänst-

gjorde hon redan tidigt i många år som organist i Djursholms kapell och var med-dirigent i detta samhälles blandade kör. [...]

En verkligt fosterländsk insats har Alice Tegnér slutligen gjort genom sin samling 'Sjung svenska folk'. Denna sångskatt har inte bara verksamt främjat den unisona sången – fosterlandssinnets bästa pådrivare – utan framför allt höjt *lusten* att sjunga som så länge varit latent – för att använda ett milt ord – bland oss svenskar. Alla flitiga och dådkraftiga folk både vilja och kunna sjunga. Det har bland annat tyskarna i alla tider visat. Att vi först på senare tiden börjat öppna hjärtat och struparna för den fosterländska sångens välsignelse – därtill har inte minst bidragit en sådan energisk, själfull

och entusiastisk tonsättarinna som Alice Tegnér.¹⁰

Den här artikeln kan inte göra mer än skrapa på ytan när det gäller Alice Tegnér's liv och verk. Den viktigaste forskningsuppgiften synes mig vara att balansera bilden av Alice Tegnér som "en representant för musiken i hemmet" genom att lyfta fram hennes politiska engagemang. Uppgiften är inte bara angelägen ur ett rent personhistoriskt perspektiv, utan även när det gäller vår kunskap om kvinnors villkor och om 1900-talets politiska kultur. Vi har sedan 1970-talet fått en allt bättre uppfattning om kvinnors roll inom folkrörelserna; om kvinnor som arbetade i det offentliga för fred, upplysning och kvinnliga rät-



Alice Tegnér's barnvisor har getts ut i otaliga upplagor. Ändå är Tegnér själv relativt obeforskad.

tigheter. Vi vet betydligt mindre om de kvinnor som var politiskt aktiva *mot* fred och utökad demokrati – antologin *Kvinnor mot kvinnor* från 1999 och Sif Bokholms *I otakt med tiden* från 2008 hör till de få verk som undersökt frågan.¹¹ Minst av allt vet vi om hur dessa kvinnor gick till väga då de arbetade för att påverka beslutsfattare och allmän opinion. De gjorde ofta själva motstånd mot att definieras som politiskt aktiva; likaså fanns ett principiellt motstånd mot "partibildningar" och ibland mot organiserad verksamhet över huvud taget. Med andra ord arbetade dessa kvinnor inte enligt dagens mall för politisk opinionsbildning, och de har därför inte uppmärksammats av historiker i proportion till hur viktiga de var i sin samtid.

Jag har valt att behandla en tidpunkt då Alice Tegnér tog direkt del i ett politiskt skeende, nämligen upplösningen av den svensk-norska unionen 1905. Framställningen bygger främst på pressmaterial, skrifter av Tegnér, biografiska uppgifter om hennes åsiktsfränder, samt brev till Tegnér från två av dem: Teodor Holmberg och Ludvig Lindroth.

Den nationella mobiliseringen 1905

Tegnér bodde vid sekelskiftet 1900 i den nygrundade villastaden Djursholm tillsammans med man och två tonårssöner. Hon ledde under denna period en egen kör, bemannad av andra djursholmare och så småningom nära 50 man stark. Man ägnade sig åt att arrangera konserter till förmån för skolan, kyrkan och andra be-

hövande, och sjöng vid kyrkliga högtider. Tegnér fungerade även som frivillig organist i Djursholms kapell.¹² Utan att lämna hemmets närområde såg Tegnér alltså till att engagera sig inom så gott som alla arenor där kvinnor hade möjlighet att göra sin röst hörd: kyrkan, skolan, välgörenheten.¹³ Kvinnor inom medel- och överklass kunde dessutom inta en legitim ledarställning gentemot hemmens tjänstefolk. Tegnér utnyttjade denna möjlighet, som vanligt i kombination med musik, genom att organisera sångstunder för Djursholms "tjänarinnor".¹⁴

Sommaren 1899 yppade sig en möjlighet för Tegnér att nå ut i en vidare krets. Ett öppet brev "till svenska tonsättare", publicerat bland annat i *Svensk läraretidning*, utlovade "ett större pris" till den som kunde skriva en svensk nationalsång.¹⁵ Av de tio tävlingsbidrag som slutligen publicerades år 1901 var tre komponerade av Alice Tegnér.¹⁶ En av dem, "Hell, vårt land!", var även författad av henne. Texten var kortfattad och byggde i mycket hög grad på den patriotiska genrens standardformuleringar:

Hell, vårt land!

du ärorika, stolta, fria Sverige!
på klippfast grund oss hem du gaf
och ett språk med malmklang.

Mer än annat allt är du oss kär,
du svenska jord.

Ett lefve för vårt land!

Ett lefve för vårt land,
vårt eget land i nord!¹⁷

Sommaren 1904 kunde Tegnér se ännu fler av sina fosterländska tankar i tryck. Denna gång var det fråga om en sångbok som hon själv redigerat i dess helhet: skolsångboken *Unga röster*. I sångsamlingens förord utvecklade Tegnér mycket tydligt sin syn på musikens roll i samhället. Det viktiga med sång, menade hon, var dess "ideella sida". Sångundervisningen i skolan borde inte stanna vid teknisk färdighetsövning, emedan sången borde vara "uttryck för en verklig känsla, för en öfver hvardagslivet upphöjd, entusiastisk stämning". Sången skulle "bilda hjärtat". För detta syfte, menade Tegnér, var den enklare unisona sången att föredra, inte den flerstämmiga.¹⁸

Tegnérns betoning av det ideella och det ädla, det som var höjt över vardagslivet, bör inte förleda oss att tro att hennes musik verkligen var oberoende av tidens högst påtagliga politiska strömningar. Den "entusiastiska stämningen" gällde inte vilka ideal som helst, utan närmare bestämt kristendom, nationalism och hemkärlek. Eller som Alice Tegnér själv skrev: "Hvilket barn vill *tala* om sin kärlek till Gud, till fosterland och hem? Men huru lätt går det ej att *sjunga* ut något af dessa känslor och under sången värmas af dem!"¹⁹

Eventuellt var det i samband med marknadsföringen av *Unga röster* som Tegnérns bekantskap med Ludvig Lindroth tog fart. Lindroth var mycket engagerad i tidens pedagogiska debatt och förestod under åren 1888–1905 den väl ansedda Beskowska skolan i Stockholm. Tegnér hade uppenbarligen skickat ett exemplar av sångboken

till Lindroth, och denne skrev ett mycket vänligt svar. Han tackade för boken och höll med om att sångundervisningen borde vara "mindre docerande än lifvande och höjande och värmande". Han förklarade att han gladdes sig "för hvarje gång jag hör varmhjärtade röster uttala sig i den riktning, som Ni."²⁰

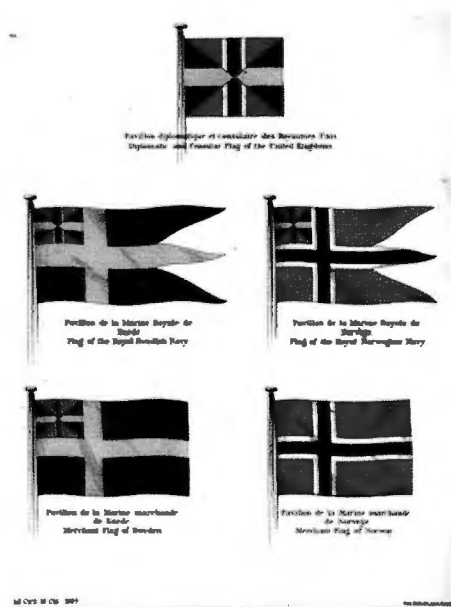
Det nästföljande året, 1905, blev politiskt turbulent.²¹ Den 7 juni beslutade det norska stortinget att upplösa den svensk-norska personalunionen. I Stockholm sammankallades en urtima riksdag, där olika uppfattningar om hur man borde reagera omedelbart skar sig mot varandra. Regeringen förlorade riksdagens förtroende och avgick. Under en ny konservativ regering förhandlade man under sensommaren och hösten med Norge. Den svenska opinionen var djupt kluven: skulle Sverige låta norrmännen gå, försöka hålla dem kvar i unionen genom eftergifter eller hota med krigsförklaring? Meningsskiljaktigheterna gällde inte bara Norge, utan färgades också av det senaste decenniets bittra strid om rösträtt och utökade rättigheter för arbetarklassen å ena sidan, stärkt militärmakt och bevarande av status quo å den andra.

Samtidigt som villkoren för unionsupplösningen förhandlades fram började en krets innefattande Alice Tegnér att mobilisera musiken för att uppnå "Sveriges samling". Enligt den resulterande organisationens egen historieskrivning utgjordes kärntruppen av Tegnér själv, den tidigare nämnde Ludvig Lindroth, och därutöver grosshandlare Alfred Herman Ekström,

samt pedagogerna Axel Blomqvist, Cecilia Bååth-Holmberg och Teodor Holmberg. Målet var att skapa en sammanslutning av "nationellt tänkande och socialt intresserade personer" som tillsammans skulle arbeta för att göra svenskarna till ett sjungande folk.²² Initiativet lyckades, och hösten 1905 bildades Samfundet för unison sång (SUS) med Lindroth som ordförande.²³

Samfundets grundare hade var och en ett antal resurser. Ekonomiskt spelade grosshandlaren A. H. Ekström en nyckelroll; uppenbarligen såg han personligen till att föreningen fick ett startkapital.²⁴ Lindroth, Blomqvist, Bååth-Holmberg och Holmberg var alla framgångsrika pedagoger. Axel Blomqvist var överlärare vid Stockholms folkskolor och skulle under sitt långa liv ge ut en mängd didaktiskt vinklade publikationer om bland annat djurskydd och biblisk historia.

Paret Cecilia Bååth-Holmberg och Teodor Holmberg var framstående inom folkhögskolerörelsen, men långt ifrån okontroversiella. Tillsammans byggde de upp Tärna folkhögskola i Västmanland och fungerade vid 1800-talets slut som de kanske viktigaste länkarna till folkhögskoleväsendet i Danmark och Norge. Paret beundrade Grundtvig – vilket inte minst yttrade sig i engagemanget för unison sång – och var under en period nära vänner med Bjørnstjerne Bjørnson. Unionsupplösningen förde emellertid med sig en kraftig omsvängning i paret Bååth-Holmbergs sympatier. Den grundtvigianskt inspirerade liberalismen byttes mot ett ställningstagande för den politiska högern och en



Unionsupplösningen Sverige-Norge 1905 skakade om det svenska samhället.

allt större beundran för Tyskland.²⁵

Bååth-Holmberg och Holmberg hade upparbetade kontakter då det gällde att publicera sig i skrift. Förutom större arbeten skrev de i ett stort antal tidskrifter. Teodor Holmberg var själv med och startade *Folkhögskolebladet*, och drev sedan tillsammans med maken efterföljaren *Folkets tidskrift*. Dessutom förekom deras skrivelser ofta i dagspressen, särskilt i den konservativa tidningen *Stockholms dagblad*.

Vad hade Alice Tegnér att bidra med i denna krets? Som gift kvinna hade hon inte möjlighet att disponera sina ekonomiska tillgångar fritt, och ansvaret för

hemmet och en sjuklig son begränsade hennes rörlighet. Men en sak kunde hon, nämligen sammanställa sångböcker. Hon hade redan gett ut fem häften av den populära *Sjung med oss, mamma!* på svågern Fredrik Skoglund's förlag.

Under hösten 1905, samtidigt som den norsk-svenska unionen sakta men säkert gick mot sitt slut, arbetade Tegnér febrilt med en ny sångsamling, som skulle ges ut i SUS regi. Hon och Teodor Holmberg diskuterade sinsemellan vilka sånger som skulle ingå och vilken målgrupp man skulle vända sig till. Holmberg menade att "[b]oken bör väl vara afsedd för *vuxen* ungdom, kanske *mest* för män (som vanligast förekomma i samlingar! kasärner etc!), kanske ock i 1:a rummet för menige man?"²⁶

I slutänden blev det två sångböcker, *Sjung, svenska folk!* för allmänheten och *Marscher, färdevisor och soldatsånger* för militären. Arbetet med sångsamlingarna utfördes så gott som helt av Tegnér. Cecilia Bååth-Holmberg förberedde lanseringen genom att propagera för den unisona sången i *Stockholms dagblad*.²⁷

Våren 1906 var Tegnér's fosterländska sångböcker färdiga. Vid det laget var unionsupplösningen ett faktum. Dessutom hade valet till riksdagens andra kammare gått av stapeln, med resultatet att liberalerna ökade sina mandat från 107 till 109, medan socialdemokraterna gick från tre mandat till 13. Den konservativa unionsupplösning-regeringen avgick och ersattes av en liberal ministär, ledd av Karl Staaf.²⁸

SUS hade under tiden arbetat flitigt för

att förankra sitt projekt på högsta ort, och den 24 april kunde de publicera ett upprop i *Post- och Inrikes Tidningar*, undertecknat av ingen mindre än kronprins Gustaf (senare Gustaf V). Föreningen upplyste om att *Sjung, svenska folk!* fanns till salu till billigt pris och uppmanade alla hugade att ansluta sig till samfundet. Syftet var, enligt uppropet, att "medverka till nationell samling och lyftning genom att lifva vårt folk för konstlös, enkel sång". Förutom kronprinsen hade 56 andra personer undertecknat; skolfolk och professionella musikidkare (som till exempel tonsättaren Vilhelm Stenhammar) men även en rad män med militära titlar.²⁹ Uppmärksamheten vis-à-vis "kasärnernas" behov hade uppenbarligen tagits väl emot.

Tegnér hade arbetat snabbt. Drivkraften uttryckte hon med emfas i ett argt brev till en kritisk recensent. (Det färdiga brevet har inte kunnat uppspåras, men brevklad-den finns i KB:s Alice Tegnér-samling.)

Om herr C. N-m hade en föreställning om det oerhörda arbete, som ligger gömdt emellan denna sångboks små blad, hur mycken forskning i bibliotek, arkiv och handskrifter, hur mycken omtanke och uppoffring af tid och hvila som gjorts från mer än ett håll, blott *af intresse för den fosterländska saken*, för att framställa en samlingens sångbok, så billig att hvem som helst skulle kunna skaffa sig den, så skulle han kanske ha betänkt sig mer än en gång, innan han utkastade sina hånfulla anmärkningar mot boken.³⁰



Alice Tegnér (1864–1943) var en av sin tids stora kändisar, och arbetade intensivt för den "fosterländska saken".

Fosterländsk, men hur?

Vad menade då Tegnér med "den fosterländska saken"? Av allt att döma var det "nationell samling" som var målet, eller, som Tegnér kallade det i förordet till *Sjung, svenska folk!*, "fosterländsk samling":

Det svenska folket behöfver samla sig, icke blott i tanke, vilja och gärning – om också detta är det väsentligaste – utan äfven i känsla. Och ett af de ädlaste känslans uttrycksmedel är sången.³¹

Innebörden av begreppet "nationell samling" hade framför allt formulerats av Rudolf Kjellén, ledargestalt inom den så kallade unghögern. Kjelléns paradoxala åsikter kring 1905 är svåra att sammanfatta, men kan sägas ha gått ut på att införa allmän manlig rösträtt i syfte att vända tidens utveckling och återgå till en tänkt, förmodern enighet. Kjellén förespråkade vidare hårdast tänkbara linje gentemot Norge.³²

Kjellén hade emellertid inte ensamrätt på slagordet "nationell samling". En

mängd skribenter använde sig av begreppet utan att närmare definiera det. Alice Tegnér's tolkning av dess innebörd kan vi närma oss genom att granska vilka texter hon tyckte var så viktiga att hon själv satte musik till dem för att få med dem i *Sjung, svenska folk!* I det ovan nämnda genmälet till recensenten "C. N-m" betonar hon att texterna prioriterats framför musiken. "Därför ha vi vid redigeringen lagt stor vikt vid att få *goda texter* att bjuda vårt folk på. I så stor utsträckning som möjligt ha vi därför beställt musik till god poesi." Det var emellertid inte möjligt att få erkända kompositörer att sätta musik till alla de utvalda texterna, förklarade Tegnér, och "[d]å vi i ett par fall ej ville släppa tanken på att få med dessa dikter, satte jag musik till tre af dem, nr 3, 33 och 91."

Dessa tre, nummer 3, 33 och 91, var Karl-Erik Forsslunds "Ungdomsvisa", Oscar Fredriks "Östersjön", och K. A. Melins "På vakt!". Alla dessa texter hade patriotiskt tema. Forsslund var central för sekelskiftets sol-, lantlivs- och hembygdsdyrkande ungdomsrörelse; en rörelse så diffus i sina syften att inte ens historikern Henrik Berggren, som skrivit en hel avhandling om den, har kunnat slå fast vad den egentligen ville.³³ Forsslunds "Ungdomsvisa" handlar i stora drag om att man ska vara glad och sjunga, utan något speciellt mål men i just en sådan "öfver hvardagslifvet upphöjd, entusiastisk stämning" som Tegnér förespråkade i sin sångbok *Unga röster*. Liksom ungdomsrörelsen i sig tog Forsslund i sin "Ungdomsvisa" inte ställning i den pågående brytningen mellan gammalt

och nytt. Man skulle bevara traditioner samtidigt som någon sorts framåtskridande skulle ske – med sista versens ord:

Skydda då den flamman,
tänd i gångna tider,
så bilda vi tillsammans
en flod, som mäktigt glider,
en vårflod hög och full af sång,
som lyfter hela Sverige
i himlens höjd en gång!³⁴

Dikten "Östersjön" har ett på alla sätt tydligare budskap. Den ingick i diktcykeln *Ur svenska flottans minnen*, prisbelönt av Svenska Akademien nära femtio år innan *Sjung, svenska folk!* kom ut. I elva verser, varav den första samt nummer 5–11 togs med i Tegnér's publikation, prisas Östersjön och de män som seglade på innanhavet. Varje vers avslutas med att böljorna "slå emot skären". De två sista är rena försvarspropagandan, då Östersjöns böljor manar gamla och unga att ta till vapen om fiendeflottor samlas. I den allra sista versen får omkvädet om böljorna som slå emot skären en sinister ton:

Ty än är det likt sig, det släkte, som bor
bland nordiska fjällar och dalar,
och ännu på Gud och på stålet det tror,
än fädernas kärnspråk det talar.
Den ovän oss trotsar skall finna sin graf
i böljor, som slå emot skären.³⁵

Bakom signaturen Oscar Fredrik stod ingen mindre än Sveriges regent, Oscar II, känd för sitt stöd till ett utökat försvar –

och sitt motstånd mot parlamentarismens framväxt. Valet av denna dikt gör att vi med stor säkerhet kan tillskriva Tegnér den för tidens höger typiska kombinationen av rojalism och försvarsvänlighet.

Om någon tvivlade på Tegnér's starka patos för försvarssaken bör slutligen K. A. Melins dikt "På vakt!" ha fått honom eller henne på bättre tankar.

På vakt, på vakt, I svenske män,
på vakt kring blågul fana,
fast ingen vårdkas glimmar än
och ingen fejd vi ana!
Blott den är rätt sin frihet värd,
som ej med storord larmar,
men vet att skydda den med svärd
och goda svenska armar.

Flyg ut i solen, vårt banér,
flyg högt, du svenska fana!
Ej stora fäders skuggor mer
till ditt beskärm vi mana.
Ej vädje vi till andras nåd,
men tryggt oss själfva värje.
Vill Gud, nog blir det någon råd
ännu för gamla Sverige.³⁶

Ska man sammanfatta de budskap Tegnér förde ut för att främja "den fosterländska saken" blir alltså listan som följer: tro på Gud; var lojal mot kungamakten; ta till våld i händelse av hot mot statens gränser; var svensk; var glad; sjung. Och gör allt detta unisont.

Ingenting av detta var någon självklarhet i Sverige kring år 1905. Opinionen var som nämnts djupt kluven; i så gott som

alla frågor hade arbetarrörelsen och det konservativa etablissemanget intagit motsatta positioner. Idén att årtal av vrede och misstro från socialisternas sida skulle gå att neutralisera genom en gemensam sångkultur var mer än naiv. I själva verket påpekades detta då SUS upprop började dyka upp i pressen. Vid samfundets möte våren 1906 – strax innan kungens obstruktion fällde Karl Staaffs liberala regering och en konservativ ministär under Arvid Lindman tog vid – kände sig Teodor Holmberg tvungen att bemöta kritiken. "[F]rån ett manstarkt håll", erkände han, hade invändningar gjorts mot Samfundets uppfattning att det svenska folket hade giltig anledning att sjunga.

Man riktar den frågan till oss alla, den unisona sångens vänner: "vilja de vara med om att ändra våra samhällsförhållanden så till det bättre, att det egentliga folket också får anledning att sjunga? Ett folk, som inte är betrodt med medborgarrätt har svårt att eldas af sångerna om vårt 'fria' och 'ärofulla' sagoland". Icke utan bitterhet har det så i dagarna skrivits i pressen.³⁷

Holmbergs genmäle inleddes med anmärkningen att SUS medlemmar också tillhörde "det egentliga folket". Vidare menade Holmberg att även SUS ville verka för landets "sociala och politiska fullkomnande"; inom den befintliga lagens gränser, naturligtvis. Och vad fullkomnandet i praktiken skulle innebära förblev oklart, då Holmberg i stället för att konkretisera använde sig av metaforen "solsken" för att

beskriva vad han önskade åt "de många och de små i samhället".

Den största delen av Holmbergs genmäle gick ut på att förklara att Sveriges möjlighet att enas hade noll och intet att göra med huruvida man var "hjärnarbetare eller järnarbetare", huruvida "rösträtten löses med eller utan proportionella val".

Vi äro icke blott arbetare och arbetsgifvare, kropps- och själsarbetare, icke blott medlemmar af den ena eller andra klassen, ty alla äro vi *ett* i Guds och Sveriges namn, det är: ett som människor och som svenskar.³⁸

Alice Tegnér torde ha instämt i Holmbergs uttalande. I hennes arkiv finns ett pressklipp där signaturen "Lill-Klas" (Claes Meurling vid *Norrlandsposten*) refererade SUS möte i en mindre respektfull ton. Tegnér har med rödpenna strukit under i raderna om "Teodor Holmberg, som begynte med ett högstämndt citerande af kungssångens första rader och en *eloge* åt *kunghigheten* och därefter öfvergick till ett allmänt *predikande* öfver sångens (den unisona, ej kvartett- eller solo-) betydelse i nationernas lif." I marginalen har samma rödpenna kastat ner ett "Slyngell!"³⁹

Avslutning

Vad Alice Tegnér gjorde under de turbulenta åren kring 1905, var att i skydd av musiken och det skenbart neutrala begreppet "fosterländsk samling" bedriva en icke oväsentlig politisk opinionsbildning.

Om tanken var att sången skulle åstad-

komma uppslutning kring Sveriges försvar utan motsvarande krav på politisk och social rättvisa slog projektet visserligen fel. Åren efter 1905 präglades av allt hårdare motsättningar: mellan höger- och vänsterpolitik och mellan arbetare och arbetsgivare. Landets invånare vägrade envetet att glida fram som en vårflood full av sång; i stället gick perioden till historien medorstrejk, lockout och borggårdskris.

Ser vi i stället till det längre perspektivet kan vi konstatera att *Sjung, svenska folk!* blev en av Sveriges mest sålda sångböcker genom tiderna.⁴⁰ Efter några decennier av socialdemokratiskt styre hade idén om nationell samhörighet vunnit betydligt bredare anslutning, och om folkhemmet hade en signaturmelodi, så var den nog någon av Alice Tegnérns visor.

Noter

1. Göte Klingberg, *Svensk barn- och ungdomslitteratur 1591–1839: en pedagogisk och bibliografisk översikt* (Stockholm 1964) Göte Klingberg, *Folklig vers i svensk barnlitteratur* (Stockholm 1994) s.147–165. Boel Lindberg, *Våra glada visor klinga: skolradions sångstunder 1934–1969* (Lund 2002); Kajsa Paulsson, *Nu så ska du få höra: svenska musikfonogram för barn 1904–1980* (Göteborg 2006)
2. Lennart Reimers, *Alice Tegnér's barnvisor* (Stockholm 1983).
3. Torsten Tegnér, *Uppväxt: "minnen från medeltiden"* (Stockholm 1963).
4. Rolf Haslum, *Idrott, borgerlig folkfostran och frihet: Torsten Tegnér som opinionsbildare 1930–1960* (Stockholm 2006).
5. Moses Pergament, "Mästare och mästarinna", i *Musikmänniskor: minnen av svenska tonsättare*, red. Folke H. Törnblom (Uppsala 1943).
6. Stina Palmberg, *Alice Tegnér* (Stockholm 1945).
7. Inga Ryberg, "Alice Tegnér", i *Carlsbamniana* (Karlshamn 1999); Tomas Brundin, namnregister till Alice Tegnér-samlingen i KB.
8. Katarina Nordström, "Kontrakterad kvinna: en analys av Stina Palmbergs "Alice Tegnér utifrån genuskontraktet" (Uppsala universitet, opublicerad B-uppsats i historia, höstterminen 2008/9).
9. "En representant för musiken i hemmet", *Mitt hem* 2, februari 1905.
10. Waldemar Swahn, "Kvinnor som ge färg åt Kallet och Tiden". Alice Tegnér-samlingen, L203:10, KB, klipp ur okänd tidning från 1920-talets mitt.
11. Sif Bokholm, *I otakt med tiden: om rösträttsmotstånd, antipacifism och nazism bland svenska kvinnor* (Stockholm 2008); *Kvinnor mot kvinnor: om systerskapets svårigheter*, red. Christina Florin, Lena Sommestad & Ulla Wikander (Stockholm 1999, ny utgåva 2004).
12. Alice Tegnér-samlingen, L203:2, KB, "Mörker".
13. För en diskussion kring kvinnors möjligheter att agera inom en "modersdiskurs", se Charlotte Tornbjör, *Den nationella modern: moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft* (Lund 2002).
14. Reimers (1983) s. 161.
15. "När skola vi få en verklig folksång?", osign. artikel i *Svensk läraretidning* nr 28, 12 juli 1899, s. 454f.
16. *Svenska nationalsånger prisbelönade vid täflan för erhållande af en folksång för Sverige*, red. Julius Wibergh (Stockholm 1901).
17. Svenska nationalsånger (1901) s. 2f.
18. Alice Tegnér, "Förord till första upplagan", i *Unga röster: 160 sånger ordnade för skolbruk*, red. Alice Tegnér (Stockholm 1918), s. III.
19. Ibid.
20. Alice Tegnér-samlingen, L203:26, KB, brev från Ludvig Lindroth till Alice Tegnér dat. 6 september 1904.
21. Se t.ex. Inger Hammar, *För freden och rösträtten: kvinnorna och den svensk-norska unionens sista dagar* (Lund 2004).
22. *Samfundet för unison sång: jubileumsskrift 1955* (Stockholm 1955), s. 8.
23. *Samfundet för unison sång* (1955) s. 9, 12f.
24. *Samfundet för unison sång* (1955) s. 11.
25. Ragnar Amenius, "Cecilia U.L. Bååth-Holmberg", i *Svenskt biografiskt lexikon*, band 19 (1971–1973), s. 240; Ragnar Amenius, "Teodor Holmberg", i *Svenskt biografiskt lexikon*, band 19 (1971–1973), s. 236.
26. Alice Tegnér-samlingen, L203:24, KB, brev från Teodor Holmberg till Alice Tegnér 11 november 1905.
27. Cecilia Bååth-Holmberg, "Den unisona sången", *Stockholms Dagblad* dat. 12 oktober 1905.
28. Susanna Hedenborg & Lars Kvarnström, *Det svenska samhället 1720–2006: böndernas och arbetarnas tid* (Lund 2011), s. 227.
29. "Upprop", *Post- och Inrikes Tidningar*, 24 april 1906, s. 3.
30. Alice Tegnér-samlingen, L203:2, KB, brevkädd "Sjung, svenska folk!", undertecknad 21 januari 1907.
31. "Förord", i *Sjung, svenska folk! en samling sånger af svenska diktare och tonsättare*, fjärde tryckningen (Stockholm 1907), s. 3.
32. Nils Elvander, "J. Rudolf Kjellén", i *Svenskt biografiskt lexikon*, band 21 (1975–1977), s. 203.
33. Henrik Berggren, *Slekts ungdom: retorik, politik och modernitet 1900–1939* (Stockholm 1995).
34. *Sjung, svenska folk!* (1907) s. 4.

35. *Sjung, svenska folk!* (1907) s. 40.
36. *Sjung, svenska folk!* (1907) s. 118.
37. Teodor Holmberg, "Den unisona samfällda sångens vikt och värde. Föredrag vid Samfundets för unison sång möte i Musikaliska akademien den 27 april", *Stockholms dagblad*, 7 maj 1906, s. 5.
38. Ibid.
39. Alice Tegnér-samlingen, L203:10, KB, "Unison sång. Ett entusiastiskt möte", tidningsklipp från 28 april 1906.
40. Lindberg (2002) s. 194.

Gunnar Aspelin och historismens kris – en filosofs envig med historietänkandets problem

HAMPUS ÖSTH GUSTAFSSON

Det har uppmärksammats hur historietänkandets förutsättningar sattes under debatt kring sekelskiftet 1900 och de närmast följande decennierna, vilka tedde sig kaotiska i samband med första världskriget och en misstrodd framstegstanke.¹ Hållbarheten hos historismen, som hade utgjort en kärna i 1800-talets tankevärld, började svikta när allt fler prövade dess utgångspunkter. 1922 försökte teologen Ernst Troeltsch sammanfatta tongångarna som "Die Krisis des Historismus".² Åsikterna går isär om hur krisen bör förstås, men det är uppenbart att vissa brännande frågor engagerade åtskilliga historietänkare. Var det möjligt att tala om evigt giltiga värden i människans historia när man skulle tänka i enlighet med historismens princip, om att alla tider borde förstås utifrån sina egna förutsättningar? Hur skulle människan nu finna vägledning i en allt mer ombytlig

verklighet? En hel världsåskådning var satt gungning.

Huvudsakligen bygger historismen på tanken att det förflutna är annorlunda mot nuet. Förflutna skeenden blir därmed att betrakta som unika. De kan inte mätas utifrån nutida normer, utan måste förstås utifrån dåtida förutsättningar.³ Som en urskiljbar, om än brokig, idéströmning dominerade historismen 1800-talets västerländska historietänkande och influerade den moderna världsbilden i stort.⁴ Nyare forskning har dock visat att historismen till stor del byggde på äldre upplysnings-tänkande. Den traditionella tolkningen av det moderna historietänkandets genesis har därmed problematiserats.⁵ Men man kan inte komma ifrån att historismens ideal i första hand förkroppsligades av Leopold von Rankes skolbildning, som stod i viss kontrast till hegelianska tankeström-

ningar, vilka under 1800-talets andra hälft tvingades ge vika inför historismen på flera plan när det historiserande perspektivet tog en ledande roll i att forma människors förståelse av tillvaron.⁶ Samtidigt förenades dessa perspektiv i en idealistisk tro på en större meningsfullhet i den historiska utvecklingen.⁷ 1800-talets historister undvek därmed att fastna i de värderelativistiska problem som annars hotade när varje tid skulle förstås utifrån dess egna förutsättningar.

Tidigare hade historien uppfattats som en livets läromästare, *historia magistra vitae*, men denna syn underminerades med historismen. Därmed blev det så småningom svårt att motivera värdet av historiska studier, när de inte förväntades generera rent praktisk nytta. På så vis är "historismens kris alltid redan given", menar Reinhart Koselleck.⁸ Inneboende mekanismer tycks ha banat väg för ett ifrågasättande av tänkesättets premisser. Hur kunde man betona varje tidsälders egenart och samtidigt använda det förflutna som kompass?⁹ Historismens herravälde knakade snart i fogarna. På 1920-talet skrevs det explicit om dess kris.

Utgångspunkter

I detta läge författade lundafilosofen Gunnar Aspelin (1898–1977) *Historiens problem* (1926). 1970 återvände han till temat med *Tankehistoriens problem*, vilket vittnar om ett varaktigt intresse för historieteoretiska frågor.¹⁰ Men ingen människa lever i ett vakuum, utan tolkar tillvaron mer

eller mindre utifrån den historiska situation hon lever i. Inom hermeneutiken har Hans-Georg Gadamer försökt fänga förhållandet genom begreppet förståelsehorisont, vilket avser "den synkrets, som omfattar och omsluter allt det, som är synligt från en bestämd punkt".¹¹ Om man försöker historisera och därmed förstå Aspelins historietänkande över flera decennier, i relation till de nya vindar som hann blåsa upp, ter sig de ord, som överlevt sin upphovsman, genast intressantare.

Frågan om vilka historieteoretiska problem Aspelin urskiljde och hur han förhöll sig till dem under 1900-talets omvälvningar låter sig med fördel besvaras i relation till tidigare forskning om historismens så kallade kris. Som historikern Allan Megill noterat har det historiskt sett inte funnits någon specifik företeelse som direkt burit beteckningen "historismens kris". Det viktigaste när man applicerar begreppet blir därför att reflektera över "*what problem it raises or resolves and what insights it generates*".¹²

Internationellt sett har krisen väl uppmärksammats, men ur ett svenskt perspektiv har den gått nästan obemärkt förbi. Den internationella forskningen har främst inriktats på tyska förhållanden, även om historikern Georg G. Iggers noterat att man i Amerika och Frankrike visade sig mer öppna för nyorientering, snarare än att hårdnackat söka försvara historismen.¹³ Härmed förespråkar Iggers perspektivvidgande undersökningar, då det fram till 1995 bara hade utförts en sådan angående italienska förhållanden.¹⁴

Under senare år har önskemålen börjat få gehör, till exempel genom historikern Herman Pauls studie av hur den nederländska medelklassen upplevde en form av historismens kris.¹⁵ Även om han eventuellt tänjer väl mycket på gränserna finns det goda skäl att problematisera den snäva fokuseringen på Tyskland.

Filosofihistorikern Charles Bambach har också menat att krisen satte stora delar av 1900-talsfilosofins agenda generellt.¹⁶ Således är – den ofta bortglömda – filosofen Aspelin fruktbar som ett prisma, varigenom vi kan belysa hur historismen utmanats ur ett längre perspektiv. Paul har



En ung Gunnar Aspelin

också föreslagit att dess kris kan betraktas som *"a traveling problem [...] that different people encounter at different times"*, och öppnar till och med för att tala om historistiska kriser i plural, vilka uppkommer när *"people lose their faith in historicist master narratives"*.¹⁷ Så har även historikern David N. Myers gjort genom att betrakta historismens kris som *"a series of debates"*.¹⁸ Det är värt att fråga sig om den kan betraktas som en enda kris. Klart är att den inte bibehöll samma karaktär överallt. Historikern Frederick C. Beiser har ifrågasatt om man kan tala om en kris över huvud taget.¹⁹ Men å andra sidan uppfattade åtskilliga historietänkare förekomsten av en sådan, inte minst Aspelin. Det är därför angeläget att undersöka vart han tog vägen med de problem som fanns så centrala under 1900-talets början.

De hotade värdena

Perioden 1880–1930 utmärktes av en påtaglig krisretorik och ett väl förankrat krismedvetande.²⁰ De tidigare så optimistiska tongångarna angående människans förmåga att skaffa sig kunskap tycktes gå över i moll. Utan någon objektiv måttstock eller evigt giltiga värden som vägledning syntes människan stå utkastad i en irrationell värld utan mening.²¹ Historismens värderelativistiska implikationer hade tidigare avväpnats av tron på en bakomliggande Gud, eller att historien arbetade sig framåt mot en bättre framtid eller ett förnuftigt slutmål. När gudstron och framstegsoptimismen tappade terräng blev

värderativismen svårare att värja sig mot. Men det betyder inte att värdenas existens betvivlades. Frågorna handlade främst om hur de skulle kunna rättfärdigas utifrån den moderna tidens krav. Och de berörde inte bara akademien, utan nådde ut bland åtminstone medelklassen. Intressant nog stod Aspelin med en fot i båda dessa sfärer.

Samtidigt har det noterats att historismen ofta försvarades av personer som, till skillnad från honom, var konservativt lagda.²² Med flera ideologiska spänningar spillde diskussionerna ut över Västerlandets akademiska kretsar. Inte bara historiker och filosofer, utan även teologer, jurister, sociologer och ekonomer gjorde ansatser för att komma till rätta med problematiken.²³

På filosofisk nivå blev diskussionerna både djupa och omfattande, främst genom Wilhelm Dilthey och nykantianerna Wilhelm Windelband och Heinrich Rickert. Aspelins tidiga forskningsprogram influerades av dessa tänkare.²⁴ Han har själv förklarat att nykantianismen gällde "som filosofins sista ord" under hans studietid.²⁵ Såväl konservativa som radikala tänkare i Sverige, inte minst i Lund, vände sig till dess läror, vilket bidrog till att nykantianska frågeställningar fick stort utrymme i det tidiga 1900-talets debatter.²⁶

Windelbands filosofi hade uppmärksamhetsvärde när han förlade distinktionen mellan de historiska och naturvetenskapliga vetenskapstyperna till en metodologisk nivå, till skillnad från Dilthey som utgick från deras studieobjekt. Båda typerna intresserade sig enligt Windelband

för samma verklighet, men gick den till mötes på olika sätt. Den idiografiska historievetenskapen fokuserade på det individuella, medan den nomotetiska naturvetenskapen sökte ställa upp allmänna lagar för hur världen fungerade.²⁷ Rickert, som Aspelin främst tog spjörn mot, byggde vidare på dessa uppslag. Han hävdade att historikern i sitt urval inte fokuserar på allt i tillvaron, utan bara på det som upplevs betydelsefullt. Det heterogena historiska verklighetsflödet behövde reduceras genom en bedömning a priori. För att detta inte skulle bli godtyckligt menade han att mänskliga manifestationer kunde relateras till vad som tilldelats värde inom en specifik kultur, istället för att utgå från historikerns egna värderingar.

Rickerts teorier fick dock svårt att vinna allmän acceptans. Inte minst Aspelin, vilket vi ska återkomma till, ifrågasatte om inte historikern själv måste erkänna ett förflutet värde för att kunna urskilja det. Rickert tycktes därmed inte komma ifrån de relativistiska implikationerna. Som en lösning på problemet föreslog han att de värden som uttrycks av en kultur egentligen var manifestationer av – på ett formellt plan – evigt giltiga värden.²⁸ På ett närmast transcendentalt vis blev dessa en form av absoluta referenspunkter att bedöma världen utifrån.

Dessa tankegångar hade alltså satt sin prägel på tänkandet i Sverige när Aspelin påbörjade sin akademiska bana. Och det var under en dynamisk tid han etablerade sig som fackfilosof. De historieteoretiska debatterna slog rot även i Sverige.²⁹

Till exempel konstaterade dansken Kay Schmidt-Phiseldeck 1932 att det i Sverige "for den senere Tids Behandling af Historieproblemerne" kunde "spores en livlig Interesse".³⁰

Aspelin var inte ensam om att intressera sig för Rickert. 1940 utnämnde historikern Erik Lönnroth nykantianen till den viktigaste representanten för tidens historieteoretiska nyorientering och talade om ett "krisläge" för historieforskningen och dess vetenskapliga status.³¹ Flera akademiker gjorde under mellankrigstiden tappra försök att reda ut problemen i det rickertska kölvattnet.³² Aspelin blev en av dem när han antrade scenen 1926.

Mellankrigstidens historieproblem

I Aspelins tidiga skrifter uppmärksammas de krisstämningar som var i omlopp. Han konstaterar att "många vetenskaper just nu befinna sig i ett kritiskt skede och orientera sig efter nya riktlinjer".³³ På 1930-talet skriver han tidsenligt om ett krisläge för den moderna civilisationen.³⁴ Men Aspelin då, upplevde han själv en historietänkandets kris?

1926 konstaterar han att 1800-talets andra hälft upplevt "en mäktig reaktion mot den spekulativa filosofien, inte minst mot Hegels tankeskapelse", men att nya, mer generaliserande strömningar, pekades tillbaka mot den tyska historiefilosofen, nu var på framfart.³⁵ Aspelin noterar att "ju mer man lärde sig tänka »historiskt«, desto mer kom man till insikt om alla värderingars relativitet". Han vill därför ka-

raktärisera 1800-talet som "den historiska relativismens tidevarv", även om dess inboende problematik ställdes i öppen dager först fram emot 1900-talets början, vilket utgör kärnan i hans krisperception.³⁶ Men var det verkligen en historismens kris det handlade om?

1926 använder Aspelin begreppet "historism" explicit när han betecknar Karl von Savignys rättshistoriska skola som "tysk historism".³⁷ Dessutom slår han fast att tidens historieteoretiska problem främst behandlats av nykantianerna, liksom att temat "står i den filosofiska diskussionens centrum".³⁸ Elva år senare, i *Tänkelinjer och trosformer*, hänvisar han till Troeltschs "bok om den moderna historismen", liksom till Nietzsches "kritiska uppgörelse med samtidens historism".³⁹ Detta antyder hur Aspelin vidgat sin definition av begreppet, vilket vore logiskt med tanke på att det successivt vann popularitet under mellankrigstiden. Hans skildring av 1800-talets historierelativistiska tänkande faller väl samman med vad senare forskning framhållit som karaktäristiskt för historismen. På liknande sätt har Bernt Skovdahl likställt Aspelins tal om "det historiska betraktelsesättet" i *Historiens problem* med "den ursprungligen tyska, historistiska tradition[en]".⁴⁰

Här bör nämnas hur Aspelins tänkande framstod ur ett större perspektiv. Om man får tro Schmidt-Phiseldeck var han i takt med tiden, men visade även framåt. 1932 berömde dansken Aspelin för hur han hade tagit itu med en för tiden central problemställning och därmed låg i fram-

kanten i en nordisk kontext.⁴¹ Men vilka problem hade denna unga, fast likväl uppmärksammade filosof tagit itu med mer specifikt?

I likhet med Koselleck anser Aspelin att 1800-talets dominerande historietänkande vilade på ohållbara kompromisser och betonar att utvecklingsoptimismen inte var förenlig med en relativistisk syn på historien. Utan någon objektiv måttstock eller ett givet slutmål saknas grund för att bedöma att historien utvecklar sig "framåt". Ur Aspelins synvinkel medförde detta problem som i längden inte kunde förbigås.⁴²

Intressant nog tolkar han framstegstankens förfall på ett dialektiskt vis när han anser att "[t]vå motsatta tendenser hava flätats in i varandra", vilket innebar "en intressant hybrid av 1800-talets historiska inställning och 1700-talets tro på tillvarons rationella principer".⁴³ Enligt Aspelin ställdes denna syntes mot en ny antites när dess problem uppdagades. Men han urskiljer också en mer omedelbart tändande gnista, för "mellan dess [framstegsoptimismens] period och vår tid ligger – världskriget".⁴⁴ För Aspelin räcker inte tänkandets interna spänningar som förklaringsgrund. Yttre faktorer bidrar. Men i grunden är hans syn präglad av ett dialektiskt fokus på motsatsernas spel.

Inom senare tids forskning råder konsensus om att framstegstanken under 1900-talet aldrig återfick sin 1800-talsglans. Framsteg syntes möjliga, men var inte längre garanterade, utan snarast villkorliga. I likhet med Aspelins uppfattning har första världskriget framhållits som den

kraftigaste törnen.⁴⁵ Framstegstankens förfall är här mest intressant i den mån det sporrade nyprövningar av andra historieteoretiska problem. Det förflutna var inte längre detsamma, när man inte kunde förutsätta dess framskridande till det bättre.

Historievetenskapens gränser

När Aspelin frågar sig hur vi orienterar oss i verkligheten åtskiljer han tre områden. Det första utgörs av fysiska fenomen; det andra är de psykiska fenomenens värld, medan "det tredje riket" eller den "objektiverade världen" består av sociala fenomen och kulturella manifestationer.⁴⁶ Historiefilosofin syftar enligt honom till att komma åt utvecklingsprocessens väsen och undersöka hur den historiska kunskapen är konstituerad, i stil med hur Rickert gjort.⁴⁷ Hur förhållandena konstitueras inom "tredje riket" blir därför ett centralt problem för Aspelin att utreda som historiskt inriktad filosof.

På frågan om vad historikern bör anlägga för perspektiv upprättar han en typologi där vi å ena sidan har en "systematisk" vetenskapstyp, som intresserar sig för det konstanta, och å andra sidan en "historisk", som söker kontinuitet i icke upprepbara tidssammanhang. Även om han uttryckligen distanserar sig från nykantianerna är inspirationen påtaglig. Intressant nog förespråkar han att de två perspektiven bör kunna korsbefruktas, liksom appliceras på alla tre verklighetsområden: "En utvecklingsprocess måste alltid förklaras ur en mångfald olika utgångspunkter,

vilka träda i växelverkan med varandra”.⁴⁸ Historiseringar och systematiseringar behövde således komplettera varandra.

Eklekticismen ovan är typisk för den dialektiske Aspelin, liksom för lundafilesofin generellt, vilken hellre sökte medelvägar än ytterlighetspositioner. Aspelin vägrar att se kultur- och naturvetenskaperna som oförenliga motpoler.⁴⁹ Motsatta perspektiv kunde uppenbarligen mötas. Genom att välja en medelväg tycker sig Aspelin undvika de diken som andra historieteoretiker funnit så djupa. Därmed blir de historieteoretiska problemen inte särskilt graverande för honom på detta tidiga stadium, utan banar snarare väg för en välbehövlig omformulering av historietänkandets premisser

Sedan ungdomen hade Aspelin intagit en kulturradikal hållning och fascinerats av Marx.⁵⁰ Dialektiken fördjupade han sig i genom sin avhandling om *Hegels praktiska filosofi under åren 1800–1803* (1925), och vidhöll sedan dess aktualitet.⁵¹ Även Schmidt-Phisdeck karakteriserar den tidige Aspelin som påtagligt Hegelinspirerad, dock i kombination med ”en bestämt »historiserande« opfattelse”.⁵² Hans tidiga historietänkande kan ses som en syntes av ett dialektiskt och historiserande synsätt – för att tala med just dialektiska termer – då han vill ”finna det allmänmänskliga och konstanta i det historiskt givna”.⁵³ Den historistiskt färgade historieskrivningen ska förenas med sociologiska utgångspunkter. Utifrån Iggers uppdelning var Aspelin mer fransk-amerikansk än tysk i sitt bemötande av historismens problemställningar.

I en recension av *Historiens problem* tar högermannen och journalisten Hjalmar Haralds fasta på Aspelins försök att tillfoga 1800-talets idealistiska individfokus en sociologisk verklighetsuppfattning, vilket antyder vad samtiden kunde uppleva som originellt hos honom. Dessutom kritiserar Haralds den historiematerialism Aspelin inspirerats av och som utgör ett genomgående tema i hela hans produktion. För Haralds var historiematerialismen bara en ”chimär”,⁵⁴ vilket vittnar om de ideologiska spänningarna.

Vad Aspelin avhandlar mest ingående i *Historiens problem* kretsar emellertid kring hur människan vinner historisk kunskap, vilket han menar har blivit ”ett av den moderna logikens intressantaste spörsmål” tack vare Rickert, och ”fått en plats i den filosofiska diskussionens centrum”.⁵⁵ Han är själv imponerad av nykantianen men urskiljer en svag punkt: kan man verkligen följa Rickerts urvalsprincip (där historiska företeelser relateras till allmänna kulturvärden) utan att själv värdera historien? Teorin leder för Aspelin till en ohållbar cirkelgång: värdenas giltighet ska bevisas genom referenser till redan antagna värden! Genom sin skepsis tvingas han söka ny grund för ”hur vi [kan] vinna en sammanhängande bild av de oändligt växlande händelseförlopp, som bilda materialet för vår kunskap”.⁵⁶

Aspelin menar att historikern kan hantera urvalsproblematiken genom att fixera specifika objekt, för att sedan syntetisera dessa med varandra. På så vis korrigeras helhetsbilden successivt, vilket påminner

om Dilthey och hermeneutiskt tänkande. I kontrast till 1800-talstypisk associationspsykologi hänvisar Aspelin till den gestaltpsykologiska forskningen, som hävdade att människan uppfattar en ursprunglig helhetsbild när hon iakttar verkligheten, snarare än isolerade förnimmelser, som senare sammanfogas. Aspelins historiker får så en urvalsnorm, i form av ett totalitetsbegrepp. "Varje särskilt faktum får värde i den mån det bidrager till kunskapen om totalbilden."⁵⁷ Och om historikern har tillräcklig "psykologisk" och "sociologisk intuition" kan vetenskapliga resultat av värde frambringas.⁵⁸ Hur intuitionen ska bli vetenskapligt legitim lämnas dock osagt. Men han har å andra sidan inte hävdade att förfarandet leder till sanna resultat, bara att det är så vi tar oss an det förflutna. Dess outtömliga "mångfald av orsakssammanhang" kan dock aldrig omfattas helt, utan måste enhetliggöras genom analogier. Trots denna konstruktivistiska syn är Aspelin optimistisk. Även om vår kunskap aldrig blir fullständig kan vi komma den förflutna verkligheten så nära som möjligt. På så vis får historievetenskapen sitt existensberättigande.⁵⁹

Värdeproblematiken

Som vi har sett har frågan om värdenas roll i historien funnits central i samband med historismens kris. Inte heller Aspelin lämnade den orörd. Han har beskrivit hur Hägerströms installationsföreläsning, "Om moraliska föreställningars sanning" från 1911, drabbade honom som en "filo-

sofisk jordbävning". Hans tonåriga jag såg sig inte längre kunna "tala om högre och lägre utvecklingsstadier". Plötsligt riskerade människan att "förlora alla riktpunkter för [sin] livsföring, och [...] hamna i nihilismens avgrunder".⁶⁰ I *Historiens problem* konstaterar han att "alla värden omvärderas i våra dagar" och att värdebegreppet blivit ett av "de mest omdebatterade begreppen i våra dagars filosofiska forskning", vilket visar hur central problematiken kunde te sig.⁶¹

Enda sättet att ta sig runt värdeproblemet som Aspelin såg 1926 var att förutsätta förekomsten av objektivt giltiga kulturvärden, likt Rickert. Men han var som sagt skeptisk till detta och förklarade att historievetenskapens status måste avgöras av samtidsfilosofin. Om den subjektivistiska ståndpunkten fick rätt skulle förutsättandet av kulturvärden vara omöjligt att motivera logiskt.⁶² 1937 förklarar han att olika filosofiska läger fortfarande stred på denna punkt.⁶³ Men även då valde han att själv inte gräva sig djupare in i debatten. Vad Rickert kringgick på ett snarast transcendentalt vis, avstod Aspelin från att lösa på egen hand, trots att han såg sig ha fastnat i samma aporia. Frågan är varför Aspelin höll sig utanför debatterna om värdenihilismen, vilka var intensiva under hans samtid.⁶⁴ Överlät han problemet åt framtiden? Eller var han bara ödmjuk mot äldre kollegor? Det är svårt att avgöra varför han så lättvindigt släppte problemet ifrån sig.

Parallellt med detta berör Aspelin i *Historiens problem* en närliggande typ av problem. Utan någon djupgående motivering



Gunnar Aspelin utnämnde andra världskrigets begynnelseår till en kulturkatastrof.

formulerar han ett vetenskapsideal, enligt vilket historikern måste försöka bortse från värdesynpunkter.⁶⁵ I *Tankelinjer och trosformer* proklamerar han sedan att i "vetenskapens värld får ingenting godtagas på grund av sitt värde för människan eller samhället, och ingen teori får avvisas på grund av sina moraliska, politiska eller religiösa riter".⁶⁶ På frågan om det var möjligt att bedriva värderingsfri vetenskap gav han alltså ett rakt svar.

Den unga filosofen Aspelin gick sammanfattningsvis de historieteoretiska problemen till mötes på ett något originellt sätt genom sin dialektiska inriktning och

genom att förespråka en korsbefruktning mellan traditionell historievetenskap och modern sociologi. Därför är det konfunderande att idéhistorikern Svante Nordin urskiljer "en viss ovilja mot nykantiansk mjäkighet och kompromissanda" hos honom.⁶⁷ Tvärtom försökte han lindra flera av historismens problem genom att låta den kompletteras med andra perspektiv på ett kompromissande vis.

Även om Aspelin betonade tidens krisstämningar blev inte problemen brännande för honom själv (bortsett från hans – långt efteråt beskrivna – filosofiska jordbävning som 19-åring). Aspelin höll diskussionerna

på en ytterst saklig nivå, med logik och begreppsprövningar som främsta medel, och sköt problemet med allmängiltiga värden ifrån sig. Frågan är hur inställningen kunde fortleva när Aspelin tillgodogjorde sig erfarenheten av det blodigaste krigshistorien hitintills skådat?

Värden och världskrig

I en liten text kallad "Voltaire's budskap" berättar Aspelin hur han upplevde ett radiotal – av en viss führer – som en "döds-mässa" över upplysningskulturen. När "den nya tidens budskap" svävade ut med radiovågorna, upplyfta av *"Brutalität und Fanatismus"*, såg han sig nödgad att uppmäna samtiden att stå emot det hotande tyranniet.⁶⁸ I likhet med 1914 utnämner han 1939 till en kulturkatastrofens år, följt av "en kulturskövling utan like i historien".⁶⁹ Även om Sverige officiellt var neutralt under andra världskriget talades det i inhemsk debatt "om en samtid präglad av värdeförlust, kaos, riktningslöshet och andlig splittring", enligt Andrus Ers' summering.⁷⁰ Flera akademiker gjorde engagerat motstånd mot nazismen, inte minst i Göteborg, där Aspelin då var verksam. Som idéhistorikern Tore Frängsmyr noterat präglades de humanistiska diskussionerna "ofta mera av känsla än av logisk klarhet".⁷¹ En snarlik förskjutning är märkbar inom Aspelins författarskap.

Ers menar att Aspelin under 1940-talet försökte "problematisera upplysningens tro på en god rationell människa, och därmed även den historia, vars subjekt hon skulle

vara". Men han ställde sig knappast skeptisk till upplysningsprojektet i sig.⁷² Tvärtom fann han det mer angeläget än någonsin att ta till sig dess budskap. Redan 1937 anbefallde han att "varje upplysningsvän med glädje [måste] hälsa en filosofi, som vill vara vetenskap, sträng vetenskap".⁷³ I samband med världskriget upplevde Aspelin att vissa centrala upplysningsideal, såväl som vetenskapens integritet, var hotade. Han förespråkade därför vetenskapsmannens opartiskhet mellan ideologiska läger.⁷⁴ Något motsägelsefullt kan dock ett obestridligt patos skönjas när Aspelin under krigsåren diskuterar värdeproblematiken. "Vi måste försvara det som vi sätta högsta värde på", skriver han i "Historiskt sinne".⁷⁵ Här tycks Aspelin plötsligt räkna med vissa världens giltighet, även om de inte legitimerats på logisk väg. Kravet att bannlysa värderingar inom vetenskapen får träda tillbaka. Personlig aktivitet tror han rentav behövs för att det förflutna ska öppna sig, utan att historieskrivningen för den skull blir fiktion.⁷⁶

Den förändrade inställningen får konsekvenser för Aspelins syn på framstegstanken. Om än passé som vetenskaplig teori lyfter han nu fram dess värde som en icke-dogmatisk arbetshypotes eller ett praktiskt postulat, vilket ska sporra människor att förbättra världen då "framtiden bestäms av fritt skapande mänskliga viljor".⁷⁷ Här är framsteget alltså villkorligt. Ers har också tagit fasta på hur Aspelin underströk att framtiden inte var determinerad. Han har även noterat hur viktigt det var för Aspelin att intellektuella faktiskt

lade sig i tidens värdediskussioner, då det vore riskabelt att överlåta deras definition till "vetenskapens fiender".⁷⁸ Fast på vilka grunder anser sig Aspelin kunna urskilja dessa? Inget tydligt svar ges. I samband med kriget tycks han ha funnit de fientliga tendenserna så uppenbara att en kritiskt underbyggd motivering blev överflödig.

En förskjutning från Aspelins tidigare syn på värdeproblematiken framgår under 1940-talet av hur han explicit förklarar att det finns "värdefrågor, som inte avgörs med teoretiska skäl utan genom personligt ställningstagande".⁷⁹ Under kriget var han engagerad i Förbundet Kämpande Demokrati och blev känd för sitt deltagande i den organiserade antinazistiska kampen.⁸⁰ Vetenskapsmannens opartiskhet var en dygd, men inte villkorslös. På bestämda punkter vägrade Aspelin att hålla sig neutral, utan premierade personligt engagemang och ansvarstagande på den saktmodiga saklighetens bekostnad.

Att skjuta över värdeproblematiken på samtidsfilosofin, då Aspelins egen teoretiska undersökning blev otillräcklig, syntes inte längre rimligt. Framför allt pekar han ut värdet av den akademiska friheten i sig, vars ideal bör betraktas "som en ledstjärna även i en tid, då Ragnaröksstämningar gripa omkring sig".⁸¹ Historieforskningen syntes hotad, men för Aspelin var dess betydelse större än någonsin. Kriget innebar en – visserligen successiv – peripeti för hans förhållande till den historieteoretiska värdeproblematiken.

Den sene Aspelin

Under de följande decennierna utkristalliserade sig reaktionerna mot traditionella former av historieskrivning på allvar, samtidigt som kraven på teorianknytning tilltog.⁸² Många av förändringarna var sociologiskt och marxistiskt inspirerade. Ånyo fanns starka scientistiska tendenser att låta historievetenskapen inspireras av naturvetenskaplig, kvantifierande metodik. Den rankeanska traditionen syntes inte lika aktuell som den trots allt ännu hade varit under tidigt 1900-tal.⁸³

Under denna tid verkade Aspelin som professor i teoretisk filosofi i Lund, för att slutligen emeriteras 1964. En hjärtinfarkt till trots var han litterärt produktiv och aktiv i det svenska kulturlivet ända fram till sin död, 1977. Mot slutet av karriären skiljde sig dock Aspelin, med sitt filosofi-historiska intresse, markant från de flesta av den akademiska filosofins företrädare i Sverige, vilka var anhängare av den dominerande analytiska skolbildningen.⁸⁴ Svante Nordin menar att den klassiska lundafilosofin, med stark inriktning på filosofihistoria, gick i graven när Aspelin lämnade sin professur, vilket skedde i linje med en generell utveckling där filosofihistorien emigrerade från filosofins forskningsområden till idé- och lärdomshistoriska domäner.⁸⁵

Typiskt för kultur- och samhällsvetenskaper vid denna tid blev att anlägga ett synkront och statistiskt perspektiv i sökandet efter bestämmande strukturer, vilka begränsade betydelsen av individuella subjekt och händelser.⁸⁶ Iggers har pekat på

motsättningarna mellan dylika generaliserande traditioner och individualiserande, hermeneutiska sådana, för vilka historismen utgjort en bas.⁸⁷ Intressant nog tycks Aspelin ha stått med en fot i vardera läger. Även under efterkrigstiden betonar han att historikern måste inspireras av sociologiska och marxistiska uppslag.⁸⁸ Han finner även Marx hållbar, inte minst som sociologisk pionjär, vilken inkluderat konstanter i sin historiesyn.⁸⁹ Slående är att han redan före kriget hade förespråkat sådana, typiskt efterkrigstida perspektiv. Schmidt-Phiseldeck kan därmed sägas ha haft rätt i att den tidige Aspelins tänkande pekade framåt.

Men samtidigt försvarar Aspelin en utpräglad historiserande attityd. Hans "avsikt är inte att värdera, att mästra det förflutna utifrån samtidens tänkesätt, utan historiskt förstå de andliga livsformerna".⁹⁰ Men det har inte gått honom förbi att historismen utmanats av de strukturalistiska perspektiven.⁹¹ Aspelin urskiljer "en reaktion mot den 'historism', som dominerade under det gångna århundradet" och finner att "[d]en har varit berättigad, kanske nödvändig, men vi kan inte komma ifrån det triviala faktum, att den utvecklingshistoriska aspekten inte kan undvaras inom någon kulturvetenskap".⁹² Därmed bävar Aspelin för den efterkrigstida utvecklingen, som han tror kan leda "till en betänklig förträngning av perspektivet".⁹³ Plötsligt tycks det honom mer angeläget att försvara historismen. Om diskussionerna tidigare hade handlat om historismens

förlorade herravälde, handlade de nu snarare om dess vara över huvud taget. Nog kan det finnas fog för att ur vissa aspekter tala om en historismens kris även under 1900-talets andra hälft, fast i en ny fas.

Å andra sidan tycks Aspelin ha hållit sig kvar vid problemställningar som var mer i hetluften under tidigt 1900-tal. Så sent som 1970 finner han att Rickert "än idag [är] en av de bästa utgångspunkterna för en diskussion av vårt problem". Han finner också att frågan om historiens förhållande till naturvetenskapens kategorier ännu står i fokus, liksom om det går att finna enhet, riktning eller allmängiltiga värden i den historiska utvecklingen.⁹⁴ Aspelin har därmed inte omformulerat det historieteoretiska problemläget i grunden. De gamla problemen syns ännu aktuella, trots att han inte lägger samma vikt vid att skissera ett samtida krisläge.

Alltjämt eklektisk betonar Aspelin att strukturalismen behöver kompletteras av ett historiserande perspektiv, liksom att humanisten kan använda sig av naturvetenskaplig metod. Dock kräver vissa aspekter, som känsloreaktioner, konstnärlig och poetisk inlevelse för att förstås, vilket naturvetenskapen inte mår med.⁹⁵ Även om Aspelin ger raka besked om förhållandet mellan historie- och naturvetenskaper, erkänner han fysikern C. P. Snows tankar om att det uppstått en klyfta mellan dem. Fast för Aspelin kan denna överbryggas utan större förbehåll då han ser den historiska verkligheten som dubbelbottnad.⁹⁶ Historikern bör räkna med både konstanter och variabler;

allmänna och relativt konstanta strukturer samexisterar med singulära, konkreta sammanhang.

Urvals- och värdeproblemen då, som förut orsakade sådana problem? Trots att så många år förflutit anser Aspelin inte att något hållbart alternativ till Rickert har presenterats. Cirkelgången i dennes teori kan han dock inte heller nu negligera. Men kunde den åldrade filosofen, liksom före världskriget, lämna den olösta värdeproblematiken därhän, efter erfarenheterna från 1900-talets mörka mitt?

Kravet på att helt undvika värderingar i historieskrivningen anser han nu "omöjligt att uppfylla" i praktiken. Därför bör man vara medveten om sin ideologiska förankring.⁹⁷ Historikern ska helst inte värdera, men helt värderingsfri vetenskap framstår som en illusion. I linje med de uppfattningar han explicit börjat företräda i samband med kriget förklarar den sene Aspelin vetenskapen meningslös om den inte tillåts förutsätta vissa värdepremisser. Den akademiska friheten utgör en omistlig grundbult. Han menar vidare att ett sådant värde är oförenligt med de ideal som råder inom totalitära stater, vilket visar hur Aspelins vetenskapssyn präglats av 1900-talets erfarenheter.⁹⁸

Men när värderingarna inte längre bannlyses helt bränner ett av historismens problem till på allvar, för om ståndpunkten ska rättfärdigas måste han plötsligt bevisa giltigheten hos vissa värden. Inte heller nu finner Aspelin något sätt att undfly värderativismens utlagda snaror på logikens väg.⁹⁹ När han som ung befann

sig i samma återvändsgränd överlämnades frågan till samtidsfilosofin. Trots flera decenniers kamp har han inte uppnått någon teoretisk lösning ens som emeritus. Därför väljer han en annan strategi då vi ibland ändå måste leva *som om* vi har lösningen på problemet. "Om det tillåts mig att tala mänskligt och ovetenskapligt, så tror jag inte, att vi behöver resignera och kasta yxan i sjön", skriver han i *Tankehistoriens problem*. Trots att han – med en pik till kapitalismen – ser sig leva i "profitintressenas ödeland" finner han det möjligt att "uppleva något gott och värdefullt mitt i skeendets rastlösa oro". Här träder ett intresse för österländskt tänkande fram. Med hänvisning till Buddha lanserar han en metod ("besegra vrede genom vänlighet, det onda med det goda") som gör att han inte behöver misströsta.¹⁰⁰ För att komma till rätta med historismens värdeproblematik såg sig Aspelin slutligen tvingad att söka sig utanför den västerländska logikens domäner. Kanske var detta en gammal mans försök att få sinnesro och göra bokslut med ett problem han brottats med i ett halvt sekel.

En historisering av Aspelin och historismens kris

1900-talets erfarenheter fick delar av Aspelins historietänkande att ta en ny riktning. När omvärlden förändrades tog sig hans förståelsehorisont naturligt nog nya former, vilket fick implikationer för förhållandet till historismens problem. Gentemot dessa framstod Aspelin i yngre dagar som nydanande när han förde fram

alternativ till den i hans ögon bristfälliga historismen, vilka stämde väl överens med de tendenser som slog igenom efter andra världskriget. Dessa reaktioner fann han dock överdrivna och tog då historismen i tydligare försvar. Förändringen har markerats genom uppdelningen i den tidige och sene Aspelin.

Det är dock viktigt att inte låta förändringarna överskugga kontinuiteten. Faktum är att Aspelin brottades med i princip samma historieteoretiska problem hela karriären. Men mest intressant är ändå hur han kom att se problemen i nytt ljus. Efter andra världskriget utgjorde frågan om värdenas giltighet fortfarande ett teoretiskt problem, men behövde under vissa omständigheter betraktas som en icke-fråga. Aspelin tog ställning genom sitt antinazistiska engagemang, liksom i de verk där han slog vakt om upplysningsarvet och vetenskapens integritet.

Att en filosofs tänkande tog sig nya uttryck i takt med en ombytlig samtid kan framstå som ett banalt konstaterande. Viktigt är emellertid att ta fasta på vilka förändringarna var och hur dessa stimulerades. Exemplet Aspelin belyser vilken inverkan framstegstankens förfall, de båda världskrigen och framväxten av totalitära samhällen, samt efterkrigstidens tilltagande strukturalism och scientistiska stämningar tycks ha haft på historietänkandets utveckling. Problem som funnits centrala för historismens kris hamnade också i fokus inom den svenska kultur- och vetenskapsvärlden, och de kunde definitivt framstå som aktuella även efter 1900-ta-

lets mitt då historismen överskuggades av synkrona och strukturalistiska perspektiv.

Tidigare forskning har påpekat motsättningar mellan historiserande historievetenskap och mer generaliserande, dialektisk historiefilosofi i hegelsk stöpnig. Genom sitt eklektiska historietänkande stod Aspelin med en fot i båda lägren, vilket gör det problematiskt att överbetona skillnaderna. Även den dialektiska traditionen byggde på historiserande element genom att räkna med historisk singularitet och utvecklingens relativitet. I grund och botten handlade såväl historismen som den dialektiska historiefilosofin om att hantera konsekvenserna av att människan, sedan Kosellecks så kallade "*Sattelzeit*" cirka 1750–1850, hade börjat göra principiell åtskillnad mellan nuet och det förflutna. Hur den historiska utvecklingen kan framställas som meningsfull, när varje tid ska värderas utifrån sina egna förhållanden, är en ständigt återkommande fråga.¹⁰¹

Historismens kris var potentiell, men behövde katalysatorer, som första världskriget och snabba samhällsomvandlingar, för att uppmärksammas. Efter en nedgång under tidig efterkrigstid har historiserande tendenser fått ett uppsving under sent 1900-tal.¹⁰² Även om historismen genomgick en eller flera kriser har den varit enormt inflytelserik. Beiser har föreslagit att den bör betraktas som en succé – "*we are all historicists today*".¹⁰³ Men nyanserna i framgångssagan får inte glömmas bort. Historismen stod inte särskilt högt i kurs under tidig efterkrigstid, vilket Aspelins skrifter illustrerat. I hans ögon blev dess

hotade ställning ett verkligt problem först under seklets andra hälft. För att hantera dess problematiska sidor tvingades han gå utanför sin strikt filosofiska kompetens. Den praktiska erfarenheten fick sista ordet. Men i alla lägen stod Aspelin redo att försvara vetenskapen mot de hot den ställdes inför under det stormiga 1900-talet.

Noter

1. Georg G. Iggers, *The German conception of history. The national tradition of historical thought from Herder to the present*, Middletown, 1988 [1968], s. 126-127. Denna text lades ursprungligen fram som en kandidatuppsats i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet. Jag vill tacka alla som läst och kommenterat den, framför allt Torbjörn Gustafsson Chorell.
2. Georg G. Iggers, *Historiography in the twentieth century. From scientific objectivity to the postmodern challenge*, Middletown, 2005, s. 30-31, 166. Troeltsch utvecklade sina tankar om historismens kris i *Der Historismus und seine Probleme*, Tübingen, 1922 och i artikeln "Die Krisis des Historismus" i *Die neue Rundschau*, 1922:33, s. 572-590.
3. Georg G. Iggers, "Historicism" i *Dictionary of the history of ideas*, Philip P. Wiener (red.), New York, 1973, s. 457-458; Frank Ankersmit, Herman Paul & Reinbert A. Krol, "The meaning of historicism for our time" i *Journal of the Philosophy of History*, 2010:4, s. 119.
4. Svante Nordin, *Från tradition till apokalyps. Historieskrivning och civilisationskritik i det moderna Europa*, Stockholm & Stehag, 1998 [1989], s. 23, 26, 71-72; Otto Gerhard Oexle, "Krise des Historismus - Krise der Wirklichkeit. Eine Problemgeschichte der Moderne" i *Krise des Historismus - Krise der Wirklichkeit. Wissenschaft, Kunst und Literatur 1880-1932*, Otto Gerhard Oexle (red.), Göttingen, 2007, s. 26.
5. Charles R. Bambach, *Heidegger, Dilthey and the crisis of historicism*, Ithaca & London, 1995, s. 12; Mats Persson, "Upplysningen och historismen: Utsikt över ett forskningsläge" i *Lychnos*, 2000, s. 60-61.
6. Georg G. Iggers, *New directions in European historiography*, Middletown, 1984, s. 25; Iggers, 1988, s. 297; David N. Myers, *Resisting history. Historicism and its discontents in German-Jewish thought*, Princeton & Oxford, 2003, s. 37; Herbert Schnädelbach, *Philosophy in Germany 1831-1933*, Cambridge, 1984, s. 9, 33-39.
7. Herman Paul, "A collapse of trust. Reconceptualizing the crisis of historicism" i *Journal of the Philosophy of History*, 2008:2, s. 66.
8. Reinhart Koselleck, *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tidens semantik*, Göteborg, 2004 [1979], s. 84.

9. Nordin, 1998, s. 20, 105, 175.
10. Sven-Eric Liedman, "Om Gunnar Aspelin" i *Idé- och lärdoms historia i Göteborg 1997. Ställningar och förhållanden efter fyrtio år*, Henrik Björck (red.), Göteborg, 1997, s. 81-82.
11. Hans-Georg Gadamer, *Sanning och metod i urval*, Göteborg, 1997, s. 149.
12. Allan Megill, "Why was there a crisis of historicism?" i *History and Theory*, 1997:3, s. 418-419.
13. Iggers, 1998, s. 124-125; Georg G. Iggers, "Historicism. The history and meaning of the term" i *Journal of the History of Ideas*, 1995:1, s. 151; Iggers, 2005, s. 31-34.
14. Iggers, 1995, s. 147, 151.
15. Herman Paul, "Who suffered from the crisis of historicism? A Dutch example" i *History and Theory*, 2010:2, s. 169, 193.
16. Bambach, 1995, s. 2-6, 185.
17. Paul, 2010, s. 192-193.
18. Myers, 2003, s. 36.
19. Frederick C. Beiser, *The German Historicist Tradition*, Oxford, 2011, s. 24.
20. Bambach, 1995, s. 6; Jonas Hansson, *Humanismens kris. Bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848-1933*, Stockholm, 1999, s. 13-16.
21. Iggers, 1973, s. 461; Iggers, 1998, s. 14-16, 26, 124-126.
22. Pietro Rossi, "The ideological valences of twentieth-century historicism" i *History and Theory*, 1975:4, s. 23-29.
23. Anette Wittkau, *Historismus. zur Geschichte des Begriffs und des Problems*, Göttingen, 1994, s. 6-7.
24. Liedman, 1997, s. 76.
25. Gunnar Aspelin, *Lärospän i Lund. Minnen från studentåren*, Lund, 1973, s. 60.
26. Mats Persson, "Filosofin och striden om kulturvärdena (1850-1914)" i *Gyllene äpplen. Svensk idéhistorisk läsebok*, Gunnar Broberg (red.), Stockholm, 1995, s. 1121; Svante Nordin, *Från Hägerström till Hedenius. Den moderna svenska filosofin*, Lund, 1984, s. 22.
27. Nordin, 1998, s. 99-100; Bambach, 1995, s. 149-150.
28. Iggers, 1988, s. 152-153.; Schnädelbach, 1984, s. 131.
29. Rolf Torstendahl, *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820-1920*, Stockholm, 1964, s. 363, 377; Bernt Skovdahl, *Framstegstankens förfall? En forskningsöversikt över 1900-talets framstegstanke*, Stockholm & Stehag, 1998, s. 61.
30. Kay Schmidt-Phiseldeck, *Svensk historietänkning. De historiske problemers behandling i Sverige og Finland kritiskt framstillet*, Köpenhamn, 1932, s. 10.
31. Erik Lönnroth, "Modern historievetenskap" i *Vetenskap av i dag. Framlagd av svenska forskare*, Gunnar Aspelin & Göte Turesson (red.), Stockholm, 1940, s. 167, 174, 180-181.
32. Hampus Östh Gustafsson, *Historietänkandet vid ett vägskal. Svenska diskussioner kring historisk kunskap och värderativism i Heinrich Rickerts efterföljd 1920-1927*, Uppsala universitet, 2010 [otryckt b-uppsats], s. 13-26. Inte minst intresserade sig John Landquist och Hjalmar Haralds för de historieteoretiska problemen.
33. Gunnar Aspelin, *Historiens problem. Utvecklingsfilosofiska studier*, Stockholm, 1926(a), s. 5.
34. Gunnar Aspelin, *Tankelinjer och trasformer. Huvudriktningar i vår tids idéhistoria*, Stockholm, 1937, s. 243-244, 404.
35. Aspelin, *Hegel*, Stockholm, 1926(b), s. 91.
36. Aspelin, 1926(a), s. 12-16, 52.
37. Aspelin, 1926(a), s. 38.
38. Aspelin, 1926(a), s. 116.
39. Aspelin, 1937, s. 343, 385.
40. Bernt Skovdahl, *Tingsten, totalitarismen och ideologierna*, Stockholm & Stehag, 1992, s. 377.
41. Schmidt-Phiseldeck, 1932, s. 104, 113-115.
42. Aspelin, 1926(a), s. 20, 49, 53; Gunnar Aspelin, *Framstegstanken i franskt tankliv. Från Descartes till Condorcet. Ett bidrag till sociologiens problemhistoria*, Lund, 1929, s. 8.
43. Aspelin, 1926(a), s. 50-52.
44. Aspelin, 1926(a), s. 101-102, 115.
45. Skovdahl, 1998, s. 27, 139; Bernt Skovdahl, *Förlorad kontroll. Den ifrågasatta framstegstanken*, Stockholm, 2010, s. 62, 72.
46. Aspelin, 1926(a), s. 2-9.
47. Aspelin, 1926(a), s. 119; Aspelin, 1937, s. 331.
48. Aspelin, 1926(a), s. 127-129, 172.
49. Aspelin, 1937, s. 18; Nordin, 1984, s. 12, 21. Nordin karaktäriserar för övrigt Aspelins filosofiska ståndpunkt som "eklektisk empirism".
50. Nils Andersson & Henrik Björck, *Idéhistoria i tiden. Perspektiv på ämnets identitet under sjuttiofem år*, Stockholm & Stehag, 2008, s. 60; Gunnar Aspelin, *Lek och allvar. Minnesbilder från pojåkåren*, Lund, 1968(a), s. 23, 87.
51. Aspelin, 1926(b), s. 81, 92. Se även Gunnar Aspelin, "Aktuella problem inom filosofihistorik

- forskning" i *Vetenskap av idag. Framlagd av svenska forskare*, Gunnar Aspelin & Göte Turesson (red.), Stockholm, 1940, s. 18; Gunnar Aspelin, "Aspelin" i *Filosofiskt lexikon*, Alf Ahlberg (red.), Stockholm, 1963, s. 17.
52. Schmidt-Phiseldeck, 1932, s. 99.
 53. Aspelin, 1926(a), s. 9.
 54. Hjalmar Haralds, [Recension av] "Historiens problem: Utvecklingsfilosofiska studier" i *Historisk tidskrift*, 1927, s. 329-331.
 55. Aspelin, 1926(a), s. 123-124. En av Aspelins studenter, Tore Nial, lade 1939 fram en avhandling om Rickert vid Högskolan i Göteborg, där Aspelin var professor 1936-1949. Se Tore Nial, *Heinrich Rickerts kunskapsteori. Med hänsyn till närbesläktade fichteanska tänkesätt*, Göteborg, 1939, s. 4 och Nils Sandberg, "ASPELIN, Gunnar" i *Göteborgs högskolas matrikel 1942-1954*, Göteborg, 1957, s. 43.
 56. Aspelin, 1926(a), s. 130-136.
 57. Aspelin, 1926(a), s. 142-143, 149-155. Hänvisningen till gestaltpsykologin bör förstås inom ramen för ett uppsving för holistiska perspektiv inom olika vetenskaper under tidigt 1900-tal. Se Anne Harrington, *Reenchanted Science. Holism in German Culture from Wilhelm II to Hitler*, Princeton, 1999, s. xvi.
 58. Aspelin, 1926(a), s. 156.
 59. Aspelin, 1926(a), s. 144, 160, 176-178.
 60. Aspelin, 1973, s. 59, 97.
 61. Aspelin, 1926(a), s. 124, 136-137.
 62. Aspelin, 1926(a), s. 137-138.
 63. Aspelin, 1937, s. 347.
 64. Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år. Del II 1809-2000*, Stockholm, 2004, s. 231-234.
 65. Aspelin, 1926(a), s. 181.
 66. Aspelin, 1937, s. 8.
 67. Nordin, 1984, s. 21.
 68. Gunnar Aspelin, "Voltaires budskap" i *Vårt heliga arv*, Stockholm, 1947(a), s. 9, 28. Utifrån antologins förord att döma författades "Voltaires budskap" förmodligen 1939.
 69. Gunnar Aspelin, "Framstegstron" [1944] i *Vårt heliga arv*, Stockholm, 1947(b), s. 105; Gunnar Aspelin, "Framstegstron och det aktuella läget" i *Idéerna och framtiden. Fredens fakta och frågor. ABF:s studiehandbok 1944*, Stockholm, 1944, s. 198.
 70. Andrus Ers, *Segrarnas historia. Makten, historien och friheten studerade genom exemplet Herbert Tingsten 1939-1953*, Umeå, 2008, s. 8.
 71. Frängsmyr, 2004, s. 230, 264, 292-298; Sandberg, 1957, s. 43.
 72. Ers, 2008, s. 88. Jfr med Aspelin, 1944, s. 205.
 73. Aspelin, 1937, s. 154.
 74. Gunnar Aspelin, "Förutsättningsfri vetenskap" i *Vårt heliga arv*, Stockholm, 1947(c), s. 45-47.
 75. Gunnar Aspelin, "Historiskt sinne" i *Vårt heliga arv*, Stockholm, 1947(d), s. 33.
 76. Aspelin, 1947(d), s. 33-36.
 77. Aspelin, 1947(b), s. 108; Aspelin, 1944, s. 201-206.
 78. Ers, 2008, s. 90, 97.
 79. Aspelin, 1947(d), s. 38.
 80. Sandberg, 1957, s. 43; Liedman, 1997, s. 93.
 81. Aspelin, 1947(c), s. 50.
 82. Sven Lilja, *Historia i tiden*, Lund, 1989, s. 46, 64, 76; Rolf Torstendahl, "Historical professionalism. A changing product of communities within the discipline" i *Storia della Storiografia*, 2009;56, s. 24.
 83. Iggers, 1984, s. 172; Iggers, 2005, s. 59; Georg G. Iggers, Q. Edward Wang & Supriya Mukherjee, *A global history of modern historiography*, Harlow, 2008, s. 251-252; Colin T. Loader, "German historicism and its crisis" i *The Journal of Modern History*, 1976;3, s. 109; Nordin, 1998, s. 169-170; Rolf Torstendahl, "Scandinavian historical writing" i *The Oxford history of historical writing. Historical writing since 1945*, Axel Schneider & Daniel Woolf (red.), Oxford, 2011, s. 328.
 84. Sandberg, 1957, s. 43; Eva Gerle, "ASPELIN, Gunnar" i *Lunds universitets matrikel 1967-68*, Lund, 1968, s. 47; Frängsmyr, 2004, s. 315-316; Liedman, 1997, s. 78, 85-89.
 85. Svante Nordin, "Filosofer och filosofihistoria i Lund" i *Aktuellt om historia*, 1997:1-2, s. 75.
 86. Bosse Holmqvist, "Individens tidsålder är förbi". *Några nedslag i femtiotalets människosyn*, Stockholm & Stehag, 2004, s. 311.
 87. Iggers, 1984, s. 43.
 88. Aspelin, 1963, s. 18; Gunnar Aspelin, "Idéhistorien som vetenskap" i *vägarnas möte. Idéhistoriska essäer 1927-1972*, Lund, 1974, s. 109-110 [ursprungligen publicerad i *Lychnos* 1948-1949].
 89. Gunnar Aspelin, *Karl Marx som sociolog*, Lund, 1977 [1972], s. 9, 20.

90. Gunnar Aspelin, *Världsbilder och livsideal. Studier i jämförande idéhistoria*, Lund, 1968(b), s. 7.
91. Aspelin, 1968(b), s. 475; Gunnar Aspelin, *Tankehistoriens problem*, Stockholm, 1970, s. 139.
92. Aspelin, 1970, s. 3.
93. Gunnar Aspelin, "Filosofi och idéhistoria. Två essäer" (1964) i Gunnar Aspelin, *vägarnas möte: Idéhistoriska essäer 1927-1972*, Lund, 1974, s. 156.
94. Aspelin, 1970, s. 3-4, 12.
95. Aspelin, 1968(b), s. 474; Gunnar Aspelin, *Tänkens vägar. En översikt av filosofiens utveckling*, Dalkarlsberg, 1991 [1958], s. 341; Aspelin, 1970, s. 22-23. Aspelins far var för övrigt just konstnär. Se Sandberg, 1957, s. 43.
96. Gunnar Aspelin, "»På gränsen mellan två världar»" i Andersson & Björck (red.), 2008, s. 96. Artikeln publicerades ursprungligen i *Sydsvenskan* 1/3 - 1967.
97. Aspelin, 1970, s. 51-54; Gunnar Aspelin, "Vetenskapsmannen och samhällslivet" i *vägarnas möte. Idéhistoriska essäer 1927-1972*, Lund, 1974, s. 189. Essän är en bearbetad version av ett föredrag från 1953.
98. Aspelin, 1974, s. 185-186.
99. Aspelin, 1970, s. 32, 59.
100. Aspelin, 1970, s. 32.
101. Koselleck, 2004, s. 65-77.
102. Iggers, 2005, s. 10-14; Holmqvist, 2004, s. 418.
103. Beiser, 2011, s. 26.

Den svenska flyktingpolitikens janusansikte

KARIN KVIST GEVERTS

Det finns få tidpunkter i mänsklighetens historia där enskilda människors handlande spelar en så stor roll som vid krig. Under andra världskriget och Förintelsen, det nazistiska folkmordet på de europeiska judarna, var det den svenska byråkratin som satt med tungan på vågen och de enskilda tjänstemännen som satt med de judiska flyktingarnas öden i sina händer. För det handlade verkligen om liv och död. Vilka Sverige skulle ta emot och vilka som skulle nekas tillstånd. Vilka som skulle ges en chans att överleva och vilka som sannolikt gick en säker död till mötes i något av de sex förintelselägren i Polen. I den här artikeln skildras denna episod i svensk historia utifrån tre olika personer som alla spelade olika roller: flyktingen, byråkraten och väckarklockan. Vilka möjligheter hade judiska flyktingar att få komma till Sverige? Hur agerade svenska tjänstemän

inför de nazistiska förföljelserna av judar och hur motiverade de sitt handlande? Vilka möjligheter fanns det för flyktingvänner i Sverige att väcka opinion och påverka den svenska flyktingpolitiken?

Förintelsen av de europeiska judarna påbörjades under hösten 1941 och var som mest intensiv fram till 1943. Därför är fokus för den här artikeln tidsperioden från 1938 och fram till kriget vände 1943 eftersom det var under de åren som det hade störst betydelse hur de svenska tjänstemännen agerade och de judiska flyktingarna hade störst chans att överleva.

Flyktingen

Den tyske mosaiske trosbekännaren och handelsresanden Heinrich Reichwald befann sig redan i Sverige då andra världskriget bröt ut i september 1939.¹ Hans fa-

milj, hustrun Augusta och den artonåriga dottern Madelaine var fortfarande kvar i Tyskland, men hela familjen var sedan januari samma år anmälda för invandring till USA, och alla papper med inbjudningar, affidavits, var i ordning.² Familjen Reichwald var så kallade transmigranter – judiska flyktingar som i avvaktan på vidareresa till USA eller det brittiska mandatet Palestina sökte sin tillflykt i ett annat land undan förföljelse och "ras"-diskriminering i det nazistiska Tyskland.³

Det var Heinrich som fyllde i den svenska ansökningsblanketten åt sin hustru och dotter i april 1941. Han skrev att hustrun Augusta var född 1897, av tysk nationalitet och av mosaisk trosbekännelse. Sedan krigsutbrottet 1939 krävdes inresevisum till Sverige och på Utrikesdepartementets viseringsblankett ställdes också en fråga om "folkras" och på den svarade Heinrich "judisk". Han skrev att hustrun och dottern ville komma till Sverige "snarast möjligt" och att de skulle stanna "tills vidare". Heinrich hade fast inkomst och en broder i landet som kunde garantera för uppehållet om det behövdes, och han lämnade för säkerhets skull några av sina affärskollegor som referenser.

Ansökan inkom till Kungliga Socialstyrelsens utlänningsbyrå den 21 april 1941 och skickades vidare till Utrikesdepartementet några veckor senare. Utlänningsbyrån och Utrikesdepartementet var de två myndigheter som tillsammans ansvarade för den svenska flyktingpolitiken under större delen av andra världskriget. Den 30 april avstyrktes ansökan av utlänningsbyrån

och Utrikesdepartementet gick på byråns rekommendation och avslog ansökan den 12 maj. Orsaken till avslaget kan möjligen hittas i en tidigare ansökan från november 1940.

I den ansökan finns ett brev från envoyén i Bern, Stanislaw Przybyszewski Westrup, som skrev att "fallet verkar ju ömmande" och att han gärna vill kunna lämna ett besked till hustrun, oavsett vad utgången av ärendet blev. Brevet skickades till legationsrådet Svante Hellstedt som var den på Utrikesdepartementet som ansvarade för handläggningen av viseringsärenden. Hellstedt svarade till Przybyszewski Westrup i mars 1941:

Herr Reichwald, som redan tidigare visat tydliga avsikter att vilja flytta över med sin familj till Sverige (en broder kom in i landet 1932 och gjordes 1939 ansökan om inrese-tillstånd för dennes hustrus föräldrar, judar i Ungern), fick i början av augusti 1939, då han var i Paris, mot förbindelse att avresa vid viseringstidens slut, en kortare visering för affärsbesök, och hade turen eller förmågan att komma in i landet strax före krigsutbrottet, och blev sedan kvar. Såsom tiden går, framstår ju givetvis hans och familjens fall mycket ömmande – ett av de många, många – men å andra sidan så är det nog klart, att låta vi hustrun komma efter nu, så blir sedan familjen bofast i Sverige; och det är man icke med på för närvarande.⁴

Hur gick det då till slut för Augusta och Madelaine Reichwald? De beviljades aldrig inresevisering under våren 1941 och i

oktober 1941 förbjöds alla judar att lämna Nazi-Tyskland och i stället inleddes Förintelsen. De överlevde dock kriget – i september 1945 beviljades Augustas ansökan, och hon reste in i Sverige i oktober samma år. I april året därpå beviljades också dottern Madelaine inresevisering men det framgår inte av akten om hon kom till Sverige eller inte. Familjen Reichwalds fall visar att det gick bra att resa in i Sverige före 1938 och efter 1945 om man var judisk flykting, men inte 1941 när de ville och behövde det. Varför var det så?

Byråkraten

Med blotta ögat var det inte lätt för en person i samtiden att se om lagstiftningen rörande den svenska flyktingpolitiken riktade sig specifikt mot judiska flyktingar. Det fanns två författningstexter där judar nämndes mer eller mindre uttryckligen medan övriga kungörelser i första hand talade om "utlänningar" i allmänna ordalag och endast i enstaka fall om "flyktingar". Eftersom lagstiftningen inte gav tydliga direktiv om hur flyktingpolitiken skulle föras flyttades utformandet av politiken till den administrativa nivån, vilket innebär att det i hög grad var upp till tjänstemännen att tolka lagstiftningen. De som satt med avgörandet i sin hand var alltså de svenska byråkraterna.

En av de tjänstemän, eller byråkrater, som spelade en central roll för den svenska flyktingpolitiken under andra världskriget var Erik Drougge. Han föddes 1896 som son till sjökaptenen Gustaf Adrian Droug-

ge och hans hustru Edla. Drougges familj hade ingen akademisk bakgrund men Erik avlade studentexamen i Uppsala 1918 och licentiatexamen 1928. Året därpå började han arbeta på Socialstyrelsen, först som amanuens och sedan som sekreterare. När utlänningsbyrån bildades i januari 1938 blev Drougge dess första sekreterare och från maj 1941 till sin död i september 1942 var han dess byråchef.⁵ Drougge är ett bra exempel på den förändring som den svenska ämbetsmannakåren genomgick, från att ha bestått huvudsakligen av adelssöner till att bli professionella tjänstemän med akademisk utbildning.

En av de viktigaste frågorna som utlänningsbyrån och Drougge hade att hantera gällde behandlingen av politiska flyktingar. Dessa nämndes enbart indirekt i utlänningslagen. Enligt lagen fick svenska myndigheter inte avvisa, förpassa eller utvisa en utlänning som flytt från ett land av politiska orsaker, men lagen gav däremot inte någon entydig definition av begreppet "politisk flykting". Förarbetena till lagen gav en viss vägledning och där stod det att den som riskerade att straffas för politiskt brott räknades in, men inte den som flytt "allenast av vantrevnad" med Nürnberglagarna.⁶ Men, och det är ett viktigt men, där stod också att detta inte kunde slås fast en gång för alla utan att det måste vara upp till myndigheterna att fylla definitionen med innehåll utifrån de förändringar som skedde i omvärlden.

Sverige var inte ensamt om att låta bli att räkna in judiska flyktingar i definitionen av politisk flykting, så skedde överallt

runtom i Europa. Drougge och de andra byråkraterna på utlänningsbyrån menade att eftersom andra länder stängt dörren för denna grupp måste Sverige agera likadant och slutsatsen blev att "bibehållandet av nuvarande praxis" med en "sovring" var nödvändig.⁷

I flera föredrag som Drougge höll under våren och sommaren 1939 redogjorde han för sin och utlänningsbyråns syn på de judiska flyktingarna, och i dessa texter är det tydligt att han skilde mellan "de politiska flyktingarna" och "rasflyktingarna", det vill säga de judiska flyktingarna.⁸ Han skilde på "åtgärderna mot politiskt misshagliga personer och åtgärderna mot judarna". Den första gruppen betecknades som "politiska flyktingar i egentlig mening" och den andra gruppen kallade han för "de judiska utvandrarna från Tyskland". Den första gruppen beskrevs som "medmänniskor, som befunno sig i uppenbar fara" och som därför borde ges asyl enligt lagstiftningen, medan "försiktighet [borde] iakttagas" gällande den andra gruppen eftersom judarna "ännu sällan [var] hotade till liv och lem".⁹ På ett tydligt sätt framgick det av ordvalet, "flyktingar" respektive "utvandrare", vilken grupp som enligt Drougge hade legitima skäl att fly.

Ett verktyg som byråkraterna använde sig av för att reglera antalet judiska flyktingar var den så kallade septemberkungörelsen. Inte heller den tycktes rikta sig mot judar, men det var så den tolkades av utlänningsbyrån. Kungörelsen stadgade att utlännningar som kom till Sverige kunde avvisas "där skäligen anledning finnes anta-

ga, att han lämnat sitt hemland för att icke återvända dit".¹⁰ Om den skrev Drougge:

Meningen med kungörelsen var ingalunda att sätta spärr för invandringen av judiska flyktingar till Sverige. Den byggde väl på ungefär följande resonemang. Om än judarna i Tyskland äro svårt förföljda därstädes, äro de dock icke i allmänhet lika hotade, som personer, vilka utövat eller misstänkats för att utöva politisk verksamhet. De kunna därför i regel inte betraktas som flyktingar i utlänningslagens bemärkelse [...]. När nu Sverige inte rimligtvis kan ta emot på långt när alla de tiotusental eller flera judiska flyktingar, som önska komma hit, så kunna vi dock ta emot ett antal av dem. Och detta antal kan göras större, i den mån sådana flyktingar på förhand kunna utväljas, som för oss äro ur olika synpunkter lättast att ta hand om. Därför böra de i Tyskland kvarvarande judarna och i andra länder befintliga judiska flyktingarna i största möjliga utsträckning tvingas att före hitkomsten ansöka om tillåtelse till uppehåll härstädes. På det sättet kan man göra det förnuftigaste urval, som i längden står bäst i överensstämmelse med en humanitär flyktingpolitik.¹¹

Drougges till synes positiva resonemang om att välja dem som "för oss äro ur olika synpunkter lättast att ta hand om" betydde dock i klartext dem som var lättast att assimilera men också dem som var lättast att bli av med, det vill säga transmigrantflyktingar som skulle resa vidare. Historikern Hans Lindberg menar att om de judiska flyktingarna faktiskt hade tagit sig till Sve-

Kennort:	Ravensburg
Kennnummer:	A 00 214
Giltig bis	25 Juni 1944
Navn	Folung
Vornamen	Fanni Maria
Geburtsdag	1. Juni 1904
Geburtsort	Wiesbaden a. H.
Beruf	Haushälterin
Unveränderliche Kennzeichen	fyglan
Veränderliche Kennzeichen	fyglan
Bemerkungen:	keine

	Rechts-Feigefinger
	Links-Feigefinger
Fanni Maria Folung (Unterschrift des Kennkarteninhabers)	
Ravensburg , den 26. Jan. 1938	
Der Landrat (Ausstellende Behörde)	
Wahler (Ausstellender Beamter)	

Judiskt pass tillhörande Fanny Erlanger, Ravensburg 1938 Foto: Andreas Praefcke

rige och hävdade att de var politiska flyktingar, hade byrån tvingats att behandla deras ansökningar och inte kunnat avvisa dem, trots septemberkungörelsen.¹²

Ett annat verktyg som byråkraterna använde sig av var det hemliga cirkuläret som utlänningsbyrån skickade till passkontrollerna i oktober 1938.¹³ I cirkuläret omnämndes judiska flyktingar genom en hänvisning till den tyska förordningen, medan det svenska språkbruket bestod av omskrivningar som "passinnehavare" och "emigrant".¹⁴ Efter *Anschluss* (den tyska annekteringen av Österrike) i mars 1938

behövde österrikiska medborgare ansöka om inresevisering för att få resa in i Sverige medan tyska medborgare fortfarande var viseringsfria.¹⁵ Både svenska och tyska myndigheter ville att tyskar skulle kunna fortsätta resa in i Sverige utan att ansöka om visering, men de svenska myndigheterna ville samtidigt inte att tyska judar skulle komma in i Sverige. För att kunna bemöta de svenska kraven började tyska myndigheter att stämpla ett rött "J" (för *Jude*) i alla tyska och österrikiska judars pass. Med hjälp av J-stämpeln kunde svenska, och andra länders, myndigheter

skilja "önskade" tyskar från "oönskade" sådana utan att behöva införa viseringsplikt för samtliga tyska medborgare.¹⁶

Konsekvensen av det hemliga cirkuläret blev därför att den tidigare möjligheten att direktavvisa som septemberkungörelsen syftade till nu underlättade "sällningen" för passkontrollerna vilket ökade deras möjligheter att utestänga judiska flyktingar. Både septemberkungörelsen och det hemliga cirkuläret måste därför ses som verktyg för att stänga ute judiska flyktingar från Sverige. Men varför sågs denna grupp som så problematisk?

Hösten 1938 påstod flera svenska tidningar att Sverige hotades av en invasion av judiska flyktingar.¹⁷ Utlänningsbyrån märkte visserligen ansökningar från judiska flyktingar med ett (m) för mosaisk trosbekännare men det fanns ingen samlad statistik över hur många flyktingar som var judiska.¹⁸ Som ett svar på opinionsstormen genomförde därför Socialstyrelsens utlänningsbyrå en utlänningsräkning mellan den 10-17 februari 1939. Det är symptomatiskt att den sista dag som räkningen utfördes sammanföll med det beryktade "Bollhusmötet" i Uppsala, där studenterna protesterade mot flyktinginvandringen.¹⁹ Att räkna antalet utlänningar i Sverige var i sig inte kontroversiellt; det gjordes redan i de allmänna folkräkningar som genomfördes vart tionde år.²⁰ Det anmärkningsvärda med det förslag som Socialstyrelsen skickade till riksdagen i december 1938 var att formuläret inte bara skulle efterfråga namn, nationalitet och trosbekännelse utan också "huruvida han [utlänningen] är



Politiska journalisten Ture Nerman läser den antinazistiska tidningen Trots allt!

Foto: K W Gullers

av judisk börd (båda eller en av föräldrarna jude)".²¹

Regeringen verkar inte ha haft några större invändningar mot förslaget.²² I konseljaktens finns ett dokument som visar att det var nazisternas definition av "jude" i Nürnberglagarna som stod som förlaga för den svenska utlänningsräkningen.²³ Men det faktum att den svenska officiella definitionen av jude förändrades från en religions- till en "ras"-definition tycks inte ha väckt något uppseende.

Utrikesdepartementets skrev ett brev till pressattachéerna i Berlin, Paris och London den 10 januari 1939 där det stod att kungörelsen om räkningen mycket väl kunde väcka uppmärksamhet utomlands

och att "härvid kunna måhända oberättigade slutsatser dragas" av det faktum att en av frågorna rörde "judisk härkomst":

Härutinnan bör emellertid framhållas, att uti nuvarande situation det uppenbarligen är nödvändigt att hålla reda på vilka utlänningar, som äro arier och vilka icke. Att dylika uppgifter ansetts böra infordras utgör ingalunda uttryck för något slags antisemitiska tendenser, ej heller för någon slags benägenhet att gilla den diskriminerande politik, som i stora delar av Centraleuropa bedrives mot judarna. Att det däremot vid bedömande huruvida inresetillstånd till Sverige kan beviljas numera är erforderligt beakta arierbegreppet ligger ju i öppen dag.²⁴

Utrikesdepartementet går i brevet från benämningarna "jude" och "judisk" till nazistisk terminologi och skriver "arier" respektive "arierbegreppet". Departementets farhågor visade sig vara välgrundade, för redan dagen efter, den 11 januari 1939, skrev den brittiska tidningen *Daily Herald* följande under rubriken "Sweden's shock for Jews":

Sweden, one of the world's most democratic nations, has apparently been forced at last by the Nazis into bowing the knee to their anti-Semitic theories. [...] All foreigners staying in Sweden longer than two days will have to answer a series of questions. And one of them will be whether either of their parents were Jews. The very possibility of any discrimination between foreigners or citizens on

the grounds of race or religion would have seemed merely ludicrous to Swedes a few years ago.²⁵

Daily Herald upprördes över möjligheten att judar skulle kunna diskrimineras på grund av "ras" medan den svenska pressen intressant nog inte reagerade alls, utan istället återgavs informationen i kungörelsen nästan ordagrant och utan ifrågasättande.²⁶ Varför tolkade den brittiska pressen det svenska agerandet som ett uttryck för antisemitism medan det inte uppfattades så i Sverige?

Drougge konstaterade i en artikel om utlänningsräkningen att "socialstyrelsens beräkningar angående det tyska flyktingklienteletets storlek hållit sig något i överkant".²⁷ Han menade också att de åtgärder som svenska myndigheter tillgripit under hösten 1938 – det vill säga septemberkungörelsen och det hemliga cirkuläret – för att stoppa judiska flyktingar hade skickat en tydlig signal till flyktingarna om att den svenska inställningen var restriktiv.²⁸

Men varför ansåg tjänstemännen att just judiska flyktingar var så problematiska? Drougge försökte förklara varför nazisterna hade ett "judeproblem" i ett föredrag från februari 1939:

Betraktar man saken lugnt, måste man finna det i denna situation ganska naturligt att en antisemitisk rörelse fick näring i länder med stor judisk befolkning. Hundratusentals, ja miljoner människor gingo arbetslösa och det föreföll som om utrymmet skulle bli allt trängre. De i dessa länder boende judarna

voro visserligen i regel landets medborgare, men de räknades i alla fall inte riktigt till landets folk. De voro i folkets ögon främmande element, och skulle inte främmande element få göra åt sig i nödtider? Så resonerade man – kanske ännu i allmänhet inte öppet eller ens medvetet – och man kom till slutsatsen: judarna få göra som förr, de få till stort antal emigrera.²⁹

Drougges försök att rationellt förklara varför nazisterna agerade som de gjorde i Tyskland kan tolkas som en förståelse för att antisemitismen uppstod där det fanns många judar, en i sig antisemitisk föreställning.³⁰ Han och de andra tjänstemännen trodde att antisemitismen kunde blossa upp i Sverige om landet tog emot för många judar. Till saken hör också att dessa tjänstemän inte tyckte att det värderande språkbruket som de exempelvis använde sig av när de benämnde judiska flyktingar som "icke-ariar", "emigranter" eller "judiska utvandrare" var antisemitiskt utan skulle uppfattas som "sakupplysningar", inte värdeomdömen.³¹ Det är tydligt att de svenska tjänstemännen hade kunnat tolka lagstiftningen till fördel för de judiska flyktingarna men valde att inte göra det. Jag ska återkomma till hur man kan förklara det men först ska jag ta upp ytterligare en person som spelade en roll för utfallet av den svenska flyktingpolitiken.

Väckarklockan

Sedan utlänningsräkningen 1939 särskildes alltså judiska flyktingar i svensk of-

fentlig statistik och denna praxis användes också vid behandlingen av de norska judarna som flydde till Sverige hösten 1942. Ett tydligt tecken på att opinionen vid det laget hade svängt var den gallupundersökning som *Dagens Nyheter* publicerade den sista december det året. På frågan om vilken händelse som hade väckt störst avsky under 1942 svarade 39 procent av svenska folket "deportationerna av de norska judiska flyktingarna".³² Utlänningsbyråns särskiljning av norska flyktingar i "judiska" och "icke-judiska" flyktingar föll med andra ord inte i god jord hos den svenska allmänheten. Den 7 september 1943 riktade nationalekonomen och docenten vid Stockholms högskola, Karin Kock³³, i en artikel i *Socialdemokraten*³⁴ en öppen fråga till Socialstyrelsen angående att utlänningsbyrån enbart räknat in de norska judiska flyktingarna i tabellen:

Innebär detta att de norrmän som kommit hit under ockupationen uppdelas i två kategorier, judar och icke-judar, och att den förra gruppen icke räknas in bland norrmännen i socialstyrelsens statistik. Om så är fallet vilka motiv har socialstyrelsen för en dylik uppdelning?³⁵

Utlänningsbyråns chef, Carl Christian Schmidt, svarade i sitt genmäle till tidningen att i statistiken redovisades samtliga utlännningar med vistelsetillstånd, och där ingick alla norska medborgare, även judarna. Han påpekade vidare att i en annan tabell redovisades även antalet flyktingar och han framhöll att indelningen



Karin Kock i sällskap med Tage Erlander, på väg till Kanslibuset från sin första konselj 11 april 1947.

gjordes "före världskriget, då man hade att räkna med dels personer, som nödgats fly på grund av politisk verksamhet (politiska flyktingar i egentlig mening), dels rasflyktingar". Eftersom styrelsen inte betraktade samtliga flyktingar från Norge som politiska flyktingar medtogs enbart de judiska flyktingarna, "för vilka ju av kända anledningar redan rasen konstituerat en påtaglig anledning till flykten". Schmidt avslutade med att påpeka "att någon skillnad i behandlingen av norska judiska och andra flyktingar icke göres här i Sverige".³⁶

Men Kock var inte nöjd med svaret utan publicerade ytterligare ett inlägg i *Socialdemokraten* redan dagen efter. I artikeln skrev hon att hon fortfarande inte fått svar på varför Socialstyrelsen "skiljer ut judarna

bland flyktingarna" och anklagade styrelsen för att ha "accepterat det ovetenskapliga söderifrån importerade begreppet 'ras' som en ny indelningsgrund i den svenska statistiken". Hon påpekade att judar var den enda grupp som styrelsen skilde ut på "rasmässig" grund och frågade om svenska myndigheter inte kunde vara "generösa nog" att slopa uppgiften. Eftersom Socialstyrelsen själv påstod att den "inte har någon betydelse för behandlingen av flyktingarna" tycktes det därför inte finnas någon anledning att behålla den. Kock avslutade sin artikel med att koppla uppgiften om "ras" till antisemitism:

[U]tsöndrandet av judarna som en speciell grupp inom varje nationalitet ger i sin statistiska objektivitet ett stöd åt de antisemitiska strävanden, vilka bygga sin skumraskpropaganda just på uppfattningen om juden som ett främmande element i nationen.³⁷

Den 11 september svarade Schmidt att beteckningen "jude" inte alls "innebär något förklenande för en del svenska öron" och "hos judarna själva möter man ej sällan en påtaglig stolthet över deras ras". Han avslutar genmälet med slutsatsen:

Det är enligt mitt sätt att se ingen anledning att – av hänsyn till de antisemitiska strävanden, som till äventyrs kunna finnas här i landet – undertrycka den sakliga uppgift, som statistiken är avsedd att meddela, helst som den är av praktisk betydelse för planerandet av hjälpåtgärder här i landet och internationellt.³⁸

Schmidt återkom alltså till förklaringen att det bara var en "saklig uppgift" att dela in flyktingarna i judar och icke-judar. I samband med de danska judarnas flykt till Sverige i oktober 1943 väckte Kock åter frågan om "ras", och denna gång angrep hon både Utrikesdepartementet och utlänningsbyrån för att de använde "folkras" som indelningsgrund i statistiken.³⁹ Hon argumenterade för att det borde räcka att begära uppgift om trosbekännelse och ställde retoriskt frågan vad tjänstemännen på departementet själva skulle svara på frågan om "folkras":

Jag tror inte de veta det, men de veta vad de vilja ha för svar av oss andra: jude eller icke-jude, eller översatt till annat språk arier eller icke-ariet. Det vore mera ärligt och rakt på sak att fråga: är Ni jude? Tag bort punkt nr 9 i utrikesdepartementets blankett snarast möjligt! Översättningarna från tyska formulär äro varken nödvändiga eller önskvärda i vårt land.⁴⁰

Karin Kocks retoriska fråga blev dock obesvarad. Jag har inte funnit några svar, varken i arkiven eller publicerade i tidningen *Socialdemokraten*. Inte heller verkar debatten ha fångats upp eller gett återverkningar i den svenska pressen i övrigt.⁴¹

Det tycks dock som att dessa artiklar ledde till att Socialstyrelsen slutade dela in flyktingarna i judar och icke-judar i sin offentliga statistik, eftersom den sista gången det förekom var i augusti 1943. I de kommande numren av *Sociala Meddelanden* hävdade Socialstyrelsen att händel-

serna i Danmark hade medfört en kraftig ökning av antalet flyktingar, och därför kunde man inte hålla jämna steg och publicera statistik utan endast ange ungefärliga uppskattningar.⁴²

Detta var den bild som Socialstyrelsens utlänningsbyrån målade upp officiellt. Inofficiellt fortsatte indelningen i judar och icke-judar åtminstone fram till februari 1944.⁴³ Varför mörkade utlänningsbyrån detta och varför fortsatte de att dela in flyktingarna i judar och icke-judar, om det nu saknade praktisk betydelse för den förda politiken?

Det antisemitiska bakgrundsbruset

Vad kan dessa tre historier säga om den svenska flyktingpolitiken i stort under andra världskriget och Förintelsen och vilken betydelse spelade dessa tre personer för hur politiken genomfördes? Flyktingfamiljen Reichwalds öde visar att gick bra att komma in i Sverige före 1938 och efter 1945, men inte när Augusta och Madeleine ansökte om tillstånd 1941. Det visar också att det inte fanns så stora möjligheter för judiska flyktingar att påverka sitt öde. Exemplet med tjänstemannen Drougge visar att det gick att säga de saker han sade i offentliga föredrag och skrev i både interna och offentliga sammanhang samt presentera i statistik under 1938 och 1939, men inte hösten 1943. Det visar också på den ovilja som svenska tjänstemän hade inför att släppa in judiska flyktingar i Sverige och att deras agerande därför spelade roll för flyktingarnas öden. Slutligen visar Ka-

rin Kock att det fanns de som fungerade som väckarklockor och protesterade mot den förda politiken och det "ras"-betonade språkbruket i samtiden och som förmodligen var med och påverkade politiken i en annan, mer generös riktning.

Den svenska flyktingpolitiken under andra världskriget och Förintelsen förändrades nämligen från en aktiv restriktivitet, där judar diskriminerades på grund av "ras", till ett storskaligt mottagande av framför allt nordiska flyktingar vid och efter krigsslutet 1945.⁴⁴ Det var ingen slump att det var först då Förintelsen drabbade de norska judarna som den svenska opinionen svängde vilket i sin tur bidrog till en mer generös flyktingpolitik.⁴⁵ Samtidigt ansåg svenska myndigheter att det fortfarande var viktigt att hålla reda på vilka av flyktingarna som var judar och vilka inte. Den svenska flyktingpolitiken kan därför sägas vara tudelad och ambivalent och kan liknas vid ett janusansikte, där en generös praktisk politik i form av en storskalig mottagning kunde rymmas samtidigt som antisemitiska föreställningar och attityder levde kvar parallellt.⁴⁶

Politiken styrdes till stor del av byråkraterna på utlänningsbyrån och Utrikesdepartementet, och som vi sett tyckte de inte att de uttryckte antisemitiska föreställningar, bara att de behandlade "sakupplysningar" fria från värderingar. För att förstå hur det var möjligt för dem att se det så menar jag att man kan tala om antisemitismen som ett bakgrundsbrus. Att antisemitismen fanns i bakgrunden innebär inte att den var konstant och omfattades

av alla i det svenska samhället. Däremot innebär det att moderata antisemitiska föreställningar inte sågs som något onormalt och osvenskt, utan som en del av det "normala". Att påstå att bruset var en del av det "normala" betyder däremot inte att det saknades människor som tog avstånd från antisemitism och antisemitiska föreställningar.⁴⁷ Det var möjligt att tycka och tänka annorlunda vilket Karin Kock är ett bra exempel på. Men att attityderna och föreställningarna om judiska flyktingar levde kvar ska man kanske inte förvånas över. Mentaliteter är trögrörliga och det tar tid innan attityder svänger och förändras.

Politiken styrdes också av urvalets princip. Sverige var aldrig helt stängt för judiska flyktingar men svenska myndigheter ville välja vilka som skulle kunna komma in och inte. Detta urval styrdes i hög grad av föreställningen om att antisemitismen kunde blossa upp om för många judiska flyktingar tilläts resa in i Sverige. Därför tog man emot de som hade löfte om att resa vidare till ett tredje land och alltså inte skulle stanna kvar. Judiska flyktingar sågs som "främmande element" och svåra att assimilera i det svenska samhället på grund av de antisemitiska föreställningar som de svenska tjänstemännen hade. Som tidigare nämnts betraktades dock inte dessa föreställningar som antisemitism utan som "sakupplysningar" och "objektiva fakta". De svenska tjänstemännen hade kunnat agera annorlunda redan tidigare under kriget och på så sätt räddat fler judiska flyktingar undan Förintelsen men de

valde att inte göra det.⁴⁸ Och när de väl valde att förändra sitt agerande skedde det med största sannolikhet för att de judar som drabbades betraktades som ett broderfolk, samtidigt som man ska minnas att antisemitiska föreställningar levde kvar.

Sättet att beskriva judiska flyktingar som "främmande element" och svåra att assimilera leder ofelbart till synen på och talet om muslimska flyktingar i Sverige i dag. Denna grupp ses också som annorlunda och svårassimilerbar men medan det i dag inte längre är legitimt att hänvisa till deras "ras" så skylls deras "annorlundahet" i stället på "kultur", ett begrepp som enligt forskare har ersatt "ras"-begreppet men i princip med samma innehåll.⁴⁹ Hur vore det om vi skulle lära av historien och låta erfarenheterna från 1940-talet hjälpa oss att se vilka fördomar vi har om människor i dag?

Noter

1. Artikeln baseras på min avhandling och delar av texten har därför publicerats tidigare i mer eller mindre redigerad form, se Karin Kvist Geverts, *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938-1944*, Uppsala 2008.
2. En affidavit var en inbjudan från en i USA boende person som även garanterade för uppehållet ekonomiskt.
3. Alla handlingar om familjen Reichwald återfinns i Augusta och Madelaine Reichwalds gemensamma personakt (en viseringsdossier) och ett registerkort, se Riksarkivet (RA), Statens utlänningskommissions arkiv (SUK), Passbyrån, F 2 BA:72 för akten och D 1:479806 för registerkortet.
4. Brevet återfinns i Heinrich Reichwalds akt, se RA, SUK, Passbyrån, F 2 BA:72.
5. Dödsruna över Erik Drougge, *Svenska Dagbladet*, 25.9.1942.
6. *Utlänningslagen och därmed sammanhängande författningar samt passkungörelserna*, Justitiedepartementet, Stockholm 1940, s. 54. Nürnberglagarna var närmare 400 anti-judiska lagar i Nazityskland som från 1935 berövade judiska män och kvinnor deras medborgerliga rättigheter enbart därför att de kategoriserades som "judar", vilka sågs som en lägre stående "ras", se Ingvar Svanberg & Mattias Tydén, *Sverige och Förintelsen. Debatt och dokument om Europas judar 1933-1945*, Stockholm 2005 (1997), s. 91-91.
7. RA, Kungliga Socialstyrelsens utlänningsbyrås arkiv (Ub), B 1:1, Socialstyrelsen till Herr Statsrådet och Chefen för Socialdepartementet, 7.11.1938, Exp. nr: VI:398, s. 10.
8. RA, Utrikesdepartementets arkiv (UD), 1920 års dossiersystem, P:1325, Föredrag hållet av sekr. E. Drougge i en av A.V.F:s avdelningar i Stockholm den 28 februari 1938, s. 30, 32. I arkivet är föredraget feldaterat, vilket man kan förstå av att Drougge bland annat talar om sammanställningen av utlänningsräkningen, som ju gjordes i februari 1939. Rätt datum ska alltså vara 28 februari 1939. Erik Drougge, "Flyktingfrågan I", *Mellanfolkligt Samarbete*, 1939:9, s. 204, 205, 207-208. Delar av föredraget har tidigare diskuterats i Helmut Müssener, *Exil in Schweden. Politische und kulturelle Emigration nach 1933*, München 1974, s. 70 och Svanberg & Tydén 2005, s. 178-180.

9. Erik Drougge, "Sverige och den tyska flyktingfrågan", *Social Årsbok 1939*:9, Stockholm 1939, s. 182, 185.
10. Se SFS 1938:555, Kungl. Maj:ts kungörelse med vissa föreskrifter om avvisning av utlänning, 9 september 1938.
11. Drougge 1939:9, s. 209.
12. Hans Lindberg, *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941*, Stockholm 1973, s. 138.
13. Lindberg 1973, s. 148.
14. Birgitta Almgren har visat att begreppet "emigrant" var en vanlig omskrivning för judiska flyktingar, vilken dessutom bagatellerade och dölde flyktingens behov av asyl, se Birgitta Almgren, *Drömmen om Norden. Nazistisk infiltration 1933–1945*, Stockholm 2005, s. 331.
15. Österrikiska medborgare blev viseringspliktiga i och med ett cirkulär som skickades ut från UD till Socialstyrelsen och passkontrollerna den 22 april 1938. Tyska medborgare blev viseringspliktiga i och med krigsutbrottet i september 1939.
16. Turerna kring J-stämpeln och Sveriges och Schweiz' inblandning diskuteras i Lindberg 1973, s. 127–158 och Paul A. Levine, *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust; 1938–1944*, Uppsala 1998 (1996), s. 104–107. För en motsatt uppfattning om Sveriges roll, se Rolf Karlbom, *Sverige trotsar nazismen* Göteborg 2000, s. 158–160. Anders Jarlert hävdar att schweizisk forskning visar att den svenska stämpeln infördes efter Schweiz, se Anders Jarlert, *Judisk "ras" som äktenskapsbinder i Sverige. Effekten av Nürnberglagarna i Svenska kyrkans statliga funktion som lysningsförrättare 1935–1945*, Malmö 2006, s. 61. Se även den schweiziska kommissionens tolkning av saken, Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War, *Switzerland, National Socialism and the Second World War. Final report*, Zürich 2002, s. 108.
17. Svanberg & Tydén 1999, kapitel 7 och 8.
18. Denna märkning påbörjades intressant nog redan 1932, alltså före Hitlers maktövertagande, se Kvist Geverts 2008, s. 51.
19. Svanberg & Tydén 2005, s. 183 och Ola Larsson, *Djävulssonaten – ur det svenska hatets historia*, Stockholm 2007b, s. 64–85. För det studentmöte som följde i Lund, se Sverker Oredsson, *Lunds universitet under andra världskriget. Motsättningar, debatter och hjälpsatser*, Lund 1996, s. 63–64.
20. John Rogers & Marie C. Nelson, "Lapps, Finns, Gypsies, Jews, and Idiots'. Modernity and the use of statistical categories in Sweden", *Annales de démographie historique*, 2003:1, s. 71–72.
21. RA, Ub, B I:1, Socialstyrelsen till Konungen med förslag om anordnande av en utlänningsräkning, VI:429, 8.12.1938.
22. K. G. Westman, *Politiska anteckningar april 1917–augusti 1939. Utgivna genom W. M. Carlgren*, Stockholm 1987, s. 188. Inte heller Utrikesdepartementet verkade ha några andra synpunkter på ärendet än att det borde heta "utlänningsinventering" istället för räkning, se RA, UD, 1920 års dossiersystem, P:1326, PM rörande förslaget till kungörelse angående utlänningsräkning, Haltenborg (UD), 21.12.1938.
23. RA, Justitiedepartementet (JD), Konseljakter, 4.1.1939, nr. 13 "Utlänningsanmälan". Jarlert menar att Utrikesdepartementet intog en "traditionell attityd" till Nürnberglagarna 1935 – "eftersom 'judisk ras' inte fanns i svensk terminologi, fick man nöja sig med uppgifter om 'mosaisk trosbekännare'", se Jarlert 2006, s. 55.
24. RA, UD, 1920 års dossiersystem, P:1326, Thorsing (UD) till Herr Pressattachén K. A. Damgren (Berlin), angående övers. kungörelse ang. räkning av utlänningar, 10.1.1939. Ett likadant brev skickades samma dag till pressattachén G. K:son Kjellberg i Paris och till pressattachén i London samt till Socialstyrelsens generaldirektör för kännedom. I utkastet till brevet har ordet "tyvärr" strukits i samband med varför "arierbegreppet" behövde beaktas. Matilda Olsson har i en C-uppsats hittat exakt samma formulering i ett dokument i Socialstyrelsens hemliga arkiv. Tyvärr har jag inte återfunnit dokumentet, men om det är riktigt tyder det på att Socialstyrelsen skickade ut interna instruktioner till andra myndigheter och att det är denna instruktion som utgör Thorsings underlag. Det kan också förstås som att standardförfarandet innebar att samma formuleringar återanvändes utan större variation. Matilda Olsson, "Judisk mor och/eller Judisk far?" – En studie av Socialstyrelsens arbete med utlänningsräkningen", Historiska institutionen, Uppsala universitet, opublicerad C-uppsats, Uppsala 2005, s. 18.
25. "Sweden's shock for Jews", *Daily Herald*, 11.1.39. Klippet återfinns i RA, UD, 1920 års dossiersystem, P:1326. Lindberg nämner artikeln i *Daily Herald* kortfattat i en not, se Lindberg 1973, s.

- 335, not 59.
26. Undersökningar av den svenska pressens reaktion på utlänningsräkningen har gjorts av Olsson och av Torbjörn Persson i en B-uppsats. Bägge kommer fram till att räkningen inte väckte någon uppmärksamhet i svensk press, se Olsson 2005, s. 19 och Torbjörn Persson, "Den svenska rädslan för judisk massinvandring. Svenska tidningars reaktioner på utlänningsräkningen 10–17 februari 1939", opublicerad B-uppsats, Historiska institutionen, Uppsala universitet, 2005, s. 22–23.
 27. Drougge 1939, s. 189.
 28. Drougge drar denna slutsats i RA, Ub, E IV:1, Erik Drougge till Herr Konsul T. Bergendahl, Wien, Exp. nr: 7293, 26.11.1938. Även Lindberg gör denna tolkning, se densamme 1973, s. 218.
 29. RA, UD, 1920 års dossiersystem, P:1325, Föredrag hållet av sekr. E. Drougge i en av A.V.F:s avdelningar i Stockholm den 28 februari 1938 (feldaterat), s. 8–9.
 30. Drougges försök att rationellt förklara det tyska agerandet påminner om de liberala demokraternas problem att förstå den nazistiska regimen och tolkningen att förföljelserna av judarna måste vara "rationell" enligt principen ingen rök utan eld, eftersom allt annat verkade osannolikt och ologiskt. Tony Kushner, *The Holocaust and the Liberal Imagination. A Social and Cultural History*, Oxford & Cambridge 1994; Donald Bloxham & Tony Kushner, *The Holocaust. Critical historical approaches*, Manchester 2004.
 31. Termen "emigrant" användes förvisso av de politiska flyktingarna själva men här används termen inte om denna grupp, utan om judar, och som ett sätt att kontrastera "flyktingar" mot "utvandrare".
 32. Svanberg & Tydén 1999, s. 260–261.
 33. För en studie av Karin Kock, se Kirsti Niskanen, *Karriär i männens värld. National-ekonomien och feministen Karin Kock*, Stockholm 2007. I en bilaga över Kocks vetenskapliga publikationer och tidningsartiklar listas Kocks artiklar till Socialstyrelsen och Utrikesdepartementet. I övrigt diskuterar Niskanen inte dessa artiklar, men nämner däremot att Kock var engagerad i kvinnoföreningarnas insamling för *Jugendalijah*, medlem i Akademiskt bildade kvinnors förenings kommitté för flyktinghjälp samt skrev på ett offentligt upprop mot nazismen som publicerades i *Dagens Nyheter* strax före riksdagsvalet 1940, se s. 167 och 182. Svanberg och Tydén tar upp en annan artikel av Kock där hon skrev att Sverige och den svenska flyktingpolitiken inte såg medmänniskan, se Karin Kock, "Adressat abgereist", *Dagens Nyheter*, 14.2.1943, återgiven i Svanberg & Tydén 2005, s. 300–301.
 34. Håkan Blomqvist skriver att tidningen *Socialdemokraten* tveklöst "tog avstånd från antisemitism och den dimension som rasföreställningarna fått i nationalsocialistisk tappning" vid början av 1930-talet, se Håkan Blomqvist, *Nation, ras och civilisation i svensk arbetarrörelse före nazismen*, Stockholm 2006, s. 360.
 35. Karin Kock, "Öppen fråga till Kungl. Socialstyrelsen", *Socialdemokraten*, 7.9.1943.
 36. Carl Christian Schmidt, "Socialstyrelsen svarar docent Kock", *Socialdemokraten*, 8.9.1943.
 37. Karin Kock, "Socialstyrelsen och statistiken över flyktingarna", *Socialdemokraten*, 9.9.43.
 38. Carl Christian Schmidt, "Socialstyrelsen och flyktingarna", *Socialdemokraten*, 11.9.1943. Utkastet till artikeln finns även i RA, Ub, Ö I:1, Carl Christian Schmidt till Herr Redaktör (*Socialdemokraten*), 10.9.1943.
 39. Även tidningen *Trots Allt!* tog upp Kocks rapportering, se "Antisemitism i Socialstyrelsen", *Trots allt!*, 10–16.9.1943. Se även "Antisemitism i UD", *Trots allt!*, 17–23.9.1943. Klippet återfinns även i RA, UD, 1920 års dossiersystem, P:1331.
 40. Karin Kock, "Folkras? Race? Rasse? Race?", *Socialdemokraten*, 9.10.1943. Klippet återfinns även i RA, UD, 1920 års dossiersystem, P:1331. Punkt nummer 9 efterfrågade "folkras". Viseringsblanketten med frågan om "folkras" finns återgiven på bild i Svanberg & Tydén 2005, s. 306–307.
 41. Annelie Thor har i en B-uppsats undersökt om Kocks artiklar väckte debatt i övrig press och drar slutsatsen att så inte var fallet, med undantag för i *Trots Allt!*, se Annelie Thor, "Gatorna i Landskrona vimlar av svarthåriga danskar i alla åldrar". En undersökning av svenska tidningars syn på flyktingar hösten 1943", opublicerad B-uppsats, Historiska institutionen, Uppsala universitet, 2006, s. 18. Thor visar också att Kock fortsatte att väcka debatt om antisemitismen och "rasidiotin" i det svenska samhället, exempelvis genom påpekandet att den svenska soldatinstruktionen använde och lärde ut "ras"-termer, se Karin Kock, "Svensk soldatinstruktion 1943", *Trots Allt!*, 1943:42 som återges i Thor 2006, s. 12.

42. Se exempelvis "Utlänningar i Sverige vid årsskiftet 1943/1944", *Sociala Meddelanden*, 1944:2, s. 152.
43. RA, UD, 1920 års dossiersystem, P:1331, PM angående antalet flyktingar i Sverige, Gösta Engzell, 15.2.1944.
44. För en diskussion om förklaringsfaktorer till den svenska flyktingpolitiken se Mikael Byström & Karin Kvist Geverts, "Från en aktivism till en annan. Hur ska Sveriges agerande i flyktingfrågan under andra världskriget förklaras?", i *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*, Lars M Andersson & Mattias Tydén (red.), Stockholm 2007, s. 148–167.
45. Levine 1998, s. 13; Mikael Byström, *En broder, gäst och parasit. Uppfattningar och föreställningar om utlänningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947*, Stockholm 2006, s. 25.
46. Kvist Geverts 2008, s. 276.
47. Kvist Geverts 2008, s. 38.
48. Se Levine om det förändrade svenska agerandet på Utrikesdepartementet och hur man kan förklara det, Levine 1998.
49. Mats Deland, Fredrik Hertzberg & Thomas Hvitfeldt, "Förord", i *Det vita fältet. Samtida forskning om högerextremism*, Opuscula Historica Upsaliensis 41, Uppsala 2010, s. 8.

John Stenbeck, en bortglömd förgrundsgestalt inom Flygvapnet

PER NORBERG



*John Stenbeck kunde ha slutat som
Flygvapenchef men dog i förtid.*

Bläddrar man i de olika minnesskrifter som flygvapnet gett ut sedan 1960-talet så är det ofta tre personer som lyfts fram som pionjärer: Bengt Nordenskiöld, Axel Ljungdahl och Nils Söderberg. Dessa tre hade turen att överleva pensionsåldern och kunde berätta om fornstora dagar. Men det fanns en fjärde person som idag nog är helt bortglömd och som hade alla förutsättningar att bli Flygvapenchef - bohuslänningen John Stenbeck.

John Stenbeck föddes 1898 på Stora Vrem i Kville där fadern John var föreståndare för den där belägna lantmannaskolan. Modern var Ebba född Axelsson. Studenten tog han i Skara 1915 vartefter han ryckte in till I17 som officersaspirant. Han blev fänrik 1918 och löjtnant 1920. Efter att ha deltagit i en flygplanskurs blev han fängslad av flyget, och gick över till Flygvapnet 1926. Innan dess hade han 1924 gjort

sig ett namn genom att i samband med de flygtävlingar som genomfördes i samband med Göteborgsutställningen vinna den så kallade Camorrapokalen samt ett känt stipendium.

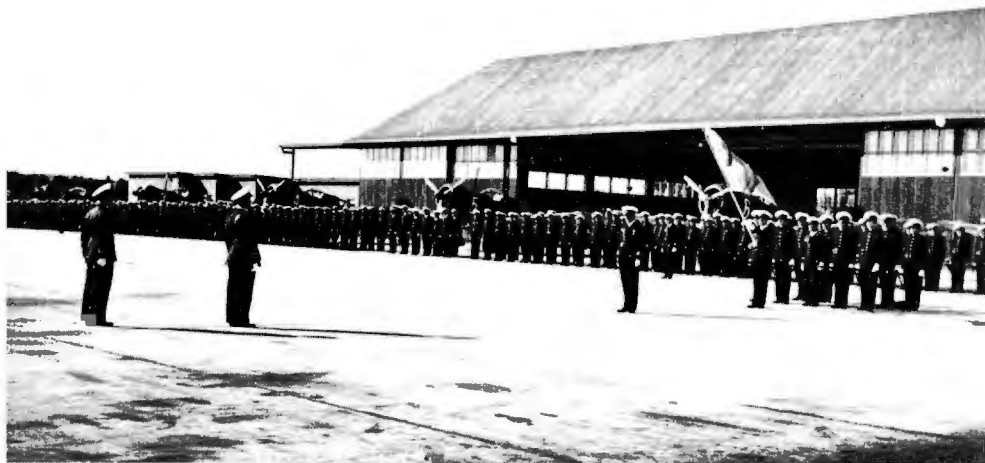
Under tiden i Uddevalla hade han lärt känna en bagardotter och bröllopet mellan John Stenbeck och Karin Ekstedt (f. 1906) gick av stapeln 1929. Familjen Ekstedt ägde gården Sörvik ute vid Kasen och enligt släktingar så hände det ofta att Stenbeck passade på att flyga över gården för att göra diverse luftkonster eller fotografera gården.

År 1929 börjar Stenbeck vid Krigshögskolan där han går ut som etta 1931 vartefter han börjar som generalstabsaspirant. En officer i karriären förväntades göra en morgonritt till häst. I Bjurgrens memoarer

omnämns (liksom i Berns om flygstaben) att Stenbeck med kamrater i stället hade för vana att göra ett flygpass över Stockholm för att visa upp stora konster. Här kunde karriären slutat. Stenbeck gjorde ihop med sin kollega Björsell i början av 1930-talet en looping på inre borgården för att inponera på majestratet - det blev dock inte uppskattat.

1930-talet är en svår period för Flygvapnet med många intriger. Stenbeck lyckas hålla sig utanför dessa och får flera heder samma uppdrag såväl inhemska som internationella. År 1932 utses han exempelvis till flygmilitärt sakkunnig vid Internationella nedrustningskonferensen i Genève. Senare kommer han få flera utlandsuppdrag för Flygvapnet.

I och med att Torsten Friis blir chef för



I slutet av augusti 1941 tar översten John Stenbeck farväl av flottiljens personal efter att ha utnämnts till chef för Flygkrigshögskolan.

Flygvapnet så slutar de interna bråken. Bengt Nordenskjöld utses till stabchef och tar som närmaste medarbetare Axel Ljungdahl och John Stenbeck, som blir chef för organisationsavdelningen. Nu, 1936, startar ett intensivt arbete på att få ordning på den unga vapengrenen – det är expansion som gäller. De tre i flygstabens ledning samarbetar väl och får väldigt mycket ur händerna – Nordenskjöld inför begreppet "Flygvapnets Trestjärna" syftandes på sig själv och sina två närmaste medarbetare.

1939 är det dags för Stenbeck att bli flottiljchef och han utnämns till överstelöjtnant. Han får den mycket hedervärda uppgiften att bygga upp en flottilj från grunden – nämligen Västgöta flygflottilj i Karlsborg och han blir dess förste chef. År 1941 kommer utnämningen till överste och senare får han order om att bli chef för den nyinrättade Flygkrigshögskolan.

Trots att Stenbeck bara var i Karlsborg några år så blir hans insatser där legendariska och han var mycket omtyckt – såväl militärt som civilt. När han lämnar över befälet är det en stor artikel i lokaltidningen och man kan läsa (ur *Flyget på Karlsborg*):

Att det var med stort vemod överste Stenbeck lämnade den flottilj han uppammat och sett växa fram från intet, till ett välorganiserat och vältrimmat truppförband, kunde tidningens representant konstatera.

-Hur hedersamt detta nya uppdrag (Flygkrigshögskolan) än är, så hade jag nog helst



Stenbeck var bara i Karlsborg några år men blev mycket omtyckt och något av en legend.

stannat vid flottiljen och jag kommer alltid att med saknad tänka på den. Det har varit en glädje att arbeta här. Det har alltid rått en stor arbetsvilja och stort intresse för tjänsten inom flottiljen, parat med den bästa anda. Jag har också trivts alldeles utmärkt med naturen här på platsen, och samarbetet med de kommunala myndigheterna och andra har varit angenämt och friktionsfritt på alla sätt.

Här räckte översten fram handen för avsked, och på medarbetarens fråga om han hade någon hälsning till kommunen, svarade översten: "Hälsa dem att det är med sorg i

sinnet jag lämnar Karlsborg”, under det att den eljest så fasta och klangfulla stämman vibrerade av rörelse. Sedan översten sagt ett sista farväl (till den uppställda flottiljen) gick han hastigt bort till ett väntande flygplan och på ett par minuter hade en flygverall krängts utanpå paraduniformen. Därpå antrade översten upp i planet och tog plats vid spaken, medan adjutanten, löjtnant Lundgren, som en sista tjänst till sin forne chef, tog plats i baksitsen. Planet svänger ut på fältet, gasen dras på och några ögonblick senare lyfter planet framför den i stram givakt stående flottiljen. En sväng åt vänster, en dykning och på låg höjd passerar översten för sista gången fronten av sin gamla flottilj.

1942 avgår Friis som flygvapenchef liksom flera andra högre chefer. Friis har krävt att få utse sin efterträdare och en del andra befattningar. Att Nordenskiöld skulle bli flygvapenchef var naturligt och inte ifrågasatt liksom förslaget att Ljungdahl skulle bli chef för flygstaben. Men på den näst finaste posten (i varje fall till lönegraden), souschef för Flygförvaltningen, sker något överraskande – Friis vill ha John Stenbeck i stället för den naturlige efterträdaren på plats – överste Nils Söderberg. Industrin med Marcus Wallenberg jr i spetsen protesterar – man har mycket nära relationer och ett utmärkt samarbete med Söderberg som är tekniskt mycket kunnig.

Troligen är det just detta som ligger Söderberg i fatet – Friis vill ha någon som kan agera utan bindningar och viktigt är att efterträdaren är generalstabsutbildad. Stenbeck har i sina tidigare roller visat en

stor organisationsförmåga och får tjäns-ten. I september 1943 utnämns Stenbeck (liksom Ljungdahl) till generalmajor. Han är då 45 år – något som uppmärksammas stort i pressen. *Svenska Dagbladet* har nyheten på sin huvudsida med rubriken ”General vid 45 år” och artikeln signerad Chevalier (Tage Ekstedt) lyder:

–En enda sak önskar jag helt och av hela mitt hjärta: Att svenska folket skall lära sig förstå flygets oerhörda betydelse. Det räcker icke som hittills att blott vara road och småintresserad av flyget i största allmänhet, det duger inte att se traditionsbundet på flyget som på de äldre vapenslagen, det gäller att fatta att utan det starkaste flyg vi mäktat åstadkomma ha vi inte en chans att försvara vår frihet en längre tid. Och det gäller att inte bara tänka på detta krig utan på åren som komma därefter.

Med tyngd och skärpa framlägger vår yngste general på åtminstone 50 år, den 45-årige i fredagskonseljen utnämnde generalmajoren John Stenbeck, dessa sina åsikter, när Svenska Dagbladets medarbetare på fredagskvällen gratulationsintervjuar. Modern officer i alla avseenden har han just återkommit från ett biobesök med sin unga hustru och svärmor – det enda sättet, varpå man firat upphöjelsen. Ja, unga fru Karin är nästan lite förargad, ty nyheten slog ned som en flygbomb i hemmet vid Lützengatan först efter kl. 16 och då var det för sent att ta ut en flaska vin dagen till ära.

–Aldrig en dag har jag ångrat mig, sedan jag



I slutet av augusti 1941 tar översten John Stenbeck farväl av flottiljens personal efter att ha utnämnts till chef för Flygkrigshögskolan.

för 23 år sedan gav mig flyget i våld, och lyckligtvis finns det ingen åldersgräns satt för när generaler inte få flyga själva längre. Det är det enda den säkre, men blygsamme bohuslän-

ningen kan förmås av intervjuaren att säga om sig själv. Men man kan ju tillägga ur annan fatabur, att generalen för endast ett par veckor sedan själv med sitt plan på blott tre

dagar inspekterade alla flygfälten norr om Stockholm ända upp till Treriksröset, och sina störtbombningskunskaper håller han ständigt vid makt och förbättrar vid realistiska övningar.

Tidningen skriver att detta är veterligt den yngsta general landet sett på 50 år och enligt författaren till dessa rader har rekordet stått sig under hela 1900-talet.

Men lyckan över generalsgraden blir kort. Den 14 mars 1944 drabbas Stenbeck på tjänsterummet av illamående och förlorar snabbt medvetandet. Han förs till Karolinska där han förklaras död i akut hjärnblödning. Förstämningen i



John Stenbeck är begravnen på Norra Kyrkogården i Uddevalla under en stilig granitsten med Flygvapnets gamla logotyp.

Flygvapnet och speciellt i Karlsborg är stor. Nordenskiöld skriver för Flygvapnet samma kväll en nekrolog som publiceras i *Svenska Dagbladet* dagen därpå. Han avslutar "Ditt namn skall stå ristat som en av förgrundsfigurerna vid det svenska flygvapnets skapande".

Personliga minnesbilder finns i många tidningar, *Bobusläningen* avslutar (osignerat men trolig författare är major Kocken som även representerade regementet vid begravningen): "... personligen vann han sympatier överallt för sitt hurtiga och flärdfria sätt. Ett ljus gosselynn präglade hans personlighet."

Begravningen var pampig – en högre officer hade ditintills inte avlidit i tjänsten på decennier och i princip hela försvarets ledning med ÖB i spetsen var på plats. Åtta flygöverstar bildade hedersvakt runt kistan. *Svenska Dagbladet* rubrik löd "General Stenbecks sista färd". I sina memoarer citerar Ljungdahl Nordenskiölds tal vid kistan: "Treudden är bruten".

Förutom änkan Karin efterlämnar Stenbeck två barn i 10–13-årsåldern. Manne född 1931 och själv död i förtid 1979 samt Marianne född 1934 (senare gift Hermann och avliden 2005).

Vid plötsliga dödsfall blir det ofta överord – Krigsvetenskapsakademien publicerar årligen nekrologer över bortgångna ledamöter och där skrev man:

Det är tydligt att Stenbecks snabba karriär måste hava haft sin grund i synnerligen gedigna egenskaper. Han var en utpräglad arbets- och pliktmänniska, därtill begävd

med en sällsynt organisationstalang. Men på samma gång var han en temperamentsfull, livsbejakande människa, en född flygare, som njöt av att tumla om i och brottas med det element, som var hans rätta. Samvetsgrann, orädd och uppslagsrik men därjämte varmhjärtad, självuppoftande och full av omtanke, förstod han att med sitt strålande humör och sin framåtanda ingjuta en frisk fläkt i arbetet, varhelst han verkade.

En fråga jag ställer mig är var karriären hade slutat om inte hjärnblödningen slagit till? Jag tänker på tjänster som flygva-penchef efter Nordenskiöld eller ÖB efter Helge Jung. Där hade Stenbeck haft stora chanser eftersom man hade mycket svårt att finna en lämplig ÖB. Huvudkandidat var arméchefen Ehrensvärd som politiskt i praktiken var otänkbar liksom även Nordenskiöld och sedan fick man leta. Stenbeck var däremot känd för att kunna samarbeta med alla. Det som skulle ha legat honom i fatet var att armen och marinen nog sett honom som alltför låst till flygva-pnet. Hade det inte blivit något av detta så hade han kanske gått över till industrin, vilket hans efterträdare Söderberg gjorde senare.

Karin Stenbeck gifte 1952 om sig med en några år yngre kustartilleriofficer som gjort sig känd som fäktare med flera OS-medaljer (i lag) samt fanbärare i London 1948 och Melbourne 1956. Hans namn är Per Carleson (1917–2004). Och eftersom änkan gifte om sig (hon avled 1995) så blev John Stenbeck ensam i sin grav – intill den Ekstedtska familjegraven.

Referenser

- Gunnar Arteus (red), *Svenska officersprofiler under 1900-talet*, Stockholm 1996
- Lennart Berns, *Flygstaben – en minnesbok*, Stockholm 1994
- Kristian Bernstone m.fl., *Porträttgalleriet på officersmässen vid Kungl. Bohusläns regemente*, Uddevalla 2002
- Bengt Bjuggren, *Attack*, Stockholm 1965
- Klaus-Richard Böhme, *Svenska vingar växer*, Stockholm 1982
- Karl-Axel Hansson (red), *Flyget på Karlsborg*, Stockholm 1989
- Kungl. Krigsvetenskapsakademiens handlingar och tidskrift, *KKrVAHT*, Stockholm 1944
- Axel Ljungdahl, *En flygofficers minnen*, Stockholm 1972
- Svenska Dagbladets Årsbok: 1924, 1941, 1943, 1944
- Diverse tidningsartiklar ur Bohusläningen, Dagens Nyheter och Svenska Dagbladet

John Takman – socialmedicinsk strateg och stridbar pionjär

IDA OHLSSON AL FAKIR

John Takman (1912–1998) var socialläkaren, politikern och aktivisten som genom sin verksamhet förkroppsligar en resa från Fattigsverige till Valfärdssverige. Han var en pionjär som fångade upp samtidens tänkande kring sociala frågor och tog aktiv del i formandet av den moderna välfärden under 1900-talet. Han föddes före Första världskriget, i en tid då klassgränser var hårt dragna och utsikterna till förändring var små för de allra flesta som inte fötts in i en rik familj och till rätt kön. När han dog 1998 var det i en globaliserad värld med alltjämt ojämlika maktförhållanden, men där individens självförverkligande genom utbildning, familj och karriär blivit inte bara en möjlighet för medborgarna, utan kanske också en skyldighet. Under hans livstid skulle det svenska samhället förändras från grunden. Sociala och politiska rättigheter som vid början av 1900-talet

villkorades av bland annat klass- och köns-tillhörighet, etnicitet, ålder och geografisk hemvist var vid slutet av seklet, åtminstone i teorin, blinda för individers bakgrund. Genom John Takmans liv och verk speglas detta sekel av förändring. Hans resa från arbetarfamilj till akademi möjliggjordes genom hans personliga driv och starka övertygelser, men också tack vare den framstegstro och optimism som under efterkrigstiden skapade utrymme för förändring. Takmans roll i dessa samhällsförändringar och reformer bör varken överdrivas eller förbises. Hans engagemang i flertalet 1900-talets stora sociala rörelser (socialistiska internationalen, internationella fredsrörelser, Vietnamrörelsen, den sexuella revolutionen m. fl.), och hans roll som ledande politiker för kommunisterna både i Stockholms kommunfullmäktige från 1954 och som riksdagsledamot (1971–

1976) gjorde honom till en av många som kämpade för internationell fred, demokrati och välfärd. Han skrev flera böcker, bland annat om ungdomars sexualitet och ungdomspsykiatri, varav flera gavs ut på engelska, franska och tyska. Men det område han speciellt utmärkte sig inom var socialmedicinen och i synnerhet i den så kallade "Zigenarfrågan". I fokus för denna artikel ligger således hans verksamhet inom det socialmedicinska området där han utgjorde en av centralgestalterna under efterkrigstiden, och den socialmedicinska *Zigenarundersökning* som han genomförde 1962–1965. Zigenarundersökningen utgjorde sedermera temat för hans avhandling i socialmedicin, *The Gypsies in Sweden: A Socio-Medical Study*, som publicerades 1976.¹

Från stenbrott till medicinstudier

John Takman föddes i Säffletrakten som nummer två i en åttabarnsfamilj. Fadern var konstnärligt lagd och hade utbildat sig till stenhuggare, men i första världskrigets skugga fick folk klara sig på de utkomstmöjligheter som fanns. Massarbetslösheten drabbade även stenarbetarna och familjen levde istället av ett småskaligt jordbruk och drygade, liksom många andra, ut sina inkomster så gott det gick. Så inreddes ett skomakeri på vinden där fadern spenderade sina vinterkvällar spikande sulor och skvallrande med granngubbarna. Ändå hade de det inte direkt fattigt, det fanns många som hade det betydligt värre. I början på 1900-talet

fanns det i stort sett inga officiella sociala försäkringar, bortsett från den gamla och starkt stigmatiserande fattigvårdslagstiftningen. Livet var hårt och många svenskar sökte fly fattigdomen genom att flytta till andra länder. Ett stort antal lockades att emigrera till framtidslandet i väst, däribland sextonåringen John Takman, som i mars 1929 anträdde atlantångaren Kungsholm i Göteborgs hamn. Det fanns till en början gott om tillfälliga arbeten i USA, och han arbetade sig tvärs över kontinenten. Men depressionen närmade sig och Takman fick snart nog stifta bekantskap med arbetslöshet och svält. Han var inte rädd för hårt arbete, det som däremot skrämde honom var utsikten att fastna i den fälla det innebar att vara utan utbildning i en värld där den manuella arbetskraften var hårt exploaterad och utan framtidsutsikter. Takman ville inte gå i sina föräldrars fotspår utan tänkte satsa på en akademisk karriär. Drömmen var att ta en amerikansk examen; hemma i Sverige hade han läst om möjligheten att i USA kombinera studier och arbete. Genom att ta jobb som kypare, frisör, städare eller affärsbiträde inom universitetsområdena kunde man arbeta sig fram till en akademisk examen. Därför sökte Takman sig till Chicago, som han var övertygad om erbjöd bättre möjligheter till försörjning och studier än Syddakota, där hans släktingar fanns och väntade på honom. Drömmen om examen tvingades han dock ge upp när arbetsmarknaden havererade våren 1931 och det blev omöjligt att finna jobb. Det var lika bra att ta

sig hem igen, men han saknade medel till hemresan och började söka andra utvägar. I tidningen *Svensk-Amerikanaren* läste han en notis: "Fribiljett till hemfärd: Utblottade och hemsjuka utlänningar som vistats i Förenta staterna mindre än tre år, kunna resa till sitt hemland på Onkel Sams bekostnad..."² Reglerna krävde att man kunde uppvisa intyg på att man under minst tre månader hade blivit försörjd av en välgörenhetsinstitution, vilket Takman inte hade. Återigen satte han sitt hopp till Chicago, en stad som vimlade av svenskar. Väl framme lyckades han ordna ett intyg på att Svenska Frälsningsarmén bekostat hans uppehälle under mer än tre månader. Nästa steg var att ansöka om pengar till biljetten från den byrå som för ändamålet inrättats i Chicagos finansdistrikt. Trots att högen med ansökningar var en halvmeter hög och väntetiden uppskattades till ett halvår, lyckades Takman med hjälp av den unga kvinnliga handläggaren hamna nästan först i kön. Samma företagsamhet, samt en inte liten dos tur, som hade fört honom ända till Amerika hjälpte följaktligen honom också att ta sig hemåt. Efter några veckor fick han så det efterlängttade besked om avresan. Resan från Chicago skedde under polisbevakning och Takman kände sig som en fånge – frivilliga hemvändare fördes samman med en betydligt större och heterogen grupp av människor som av olika skäl skulle deporteras från USA.³ Tåget gick till Ellis Island, där man fick vänta i *The Great Hall* på att få sitt namn uppläst för vidare transport med båt över havet.

Vissa, särskilt de som kategoriserats som statslösa, hade väntat i flera månader:

Varje dag blev det dödstyst i The Great Hall när en man i uniform kom upp i en talarstol och läste långa listor med namn. Det var de som skulle göra sig beredda att omedelbart gå ombord på något fartyg till Europa eller andra delar av världen. Namnuppläsningen mottogs med förhoppningar av oss som ville komma snabbt hem och med stor fruktan av de som deporterats av politiska skäl.⁴

Takman behövde dock inte vänta länge, efter två dagar på Ellis Island hörde han sitt namn ropas upp och samma eftermiddag gick han ombord på ett skepp till Hamburg. Knappt två år efter ankomsten till USA återvände han så hem till Kila. Där fick han återigen jobba hårt i stenbranschen för att försörja sig under tiden han läste in realexamen per Hermods korrespondenskurs om kvällar och nätter. Det tog honom ett och ett halvt år att tentera kurserna, och ytterligare två år senare, 1936, tog han studentexamen som privatist och kunde inleda sina medicinstudier.⁵

Det var åren i Amerika som lade grunden till Takmans kommunistiska hållning. Mötet med ett kapitalistiskt samhälle i sönderfall fick honom att ifrågasätta ideologierna bakom rådande system, samtidigt som den personliga upplevelsen av fattigdom och arbetslöshet i kombination med en passiv stat troligen gjorde sitt till. Han lyssnade till berättelser om den haltande amerikanska arbetarrörelsen, om kvästa strejker, glödande protestmö-

ten och hemliga fackorganisationer som långsamt byggdes upp, men var fortfarande för ung och oerfaren för att kunna dra några politiska slutsatser av skeendet när han var mitt i det.⁶ En upplevelse var det också att träffa den 29-årige värmlänningen Victor Palm, som invigde Takman i Svenska Klubben. Palm var kommunist, den första som Takman träffat, liksom några av Klubbens övriga medlemmar. Genom Palm fick han lyssna till politiska diskussioner som fördes på ett enkelt och frasfritt språk. Det gjorde starkt intryck på den unge Takman.⁷

Utöver dessa erfarenheter som Takman beskriver i sin egen skildring av Amerika-åren, *Min amerikanska ungdom*, så kan man fråga sig huruvida erfarenheterna före och på Ellis Island också kan ha medverkat till hans senare kamp för social och internationell rättvisa. Möjligen fann han något av sin drivkraft i en revanschlusta efter misslyckandet i det som skulle vara ett framtidsland, men troligast är att hans upplevelse som fattig och så småningom också önskad invandrare i ett land långt hemifrån gav honom en känslighet och solidaritet med människor som var i liknande position hemma i Sverige. Att vid så unga år byta miljö och träffa människor från hela världen torde ha tränat hans blick för det som är annorlunda; han fick tidigt nya ögon att se på sitt eget land med. Längre utlandsvistelser har ofta den effekten att man vid hemkomsten plötsligt ser det som döljer sig bakom invanda föreställningar om det "normala" och kan ifrågasätta sådant som tagits för givet. Takmans sociala

engagemang och radikala hållning kan möjligen ha sprungit ur en sådan förmåga.

Takman och "zigenare"

Som läkare engagerade Takman sig både politiskt och socialt och 1949 fick han arbete som socialläkare på Stockholms stads barnavårdsnämnd. 1950 stiftade han för första gången bekantskap med en grupp zigenare i Stockholm, då han i egenskap av socialläkare uppdrogs att skriva ett professionellt utlåtande till stöd för en polisrekommendation om avhysning av zigenare från stadens zigenarläger. Takman besökte lägren och konstaterade dock att problemen inte låg hos zigenarna utan snarare i den systematiska diskriminering som de utsattes för på bostads- och arbetsmarknaden, och de sociala och ekonomiska förhållanden de tvingades leva under som konsekvens av denna diskriminering.⁸

1960 fick Arbetsmarknadsstyrelsen (AMS) ansvaret för att ordna bostäder och arbete åt de svenska zigenarna, det vill säga åt romer med svenskt medborgarskap. För detta arbete behövdes nya utredningar och klassificeringar som överensstämde med tidens ideal och den svenska välfärdsstatens ambitioner. Sommaren 1962 vände sig John Takman tillsammans med Uppsala universitets socialmedicinska institution till AMS för att be om finansiering av en socialmedicinsk undersökning av zigenarna, vilket godkändes under hösten. Under åren 1962–1965 genomfördes så den socialmedicinska *Zigenarundersökningen* av samtliga zigenare som kunde återfinnas



Fotbollsmatch mellan romer och Kungsholmsbor 6 april 1953. Foto: Sture Ryman

inom landets gränser.⁹ Sociala och medicinska frågor kopplades därmed ihop och socialmedicinen blev det vetenskapliga och praktiska svar som myndigheterna efterfrågade.

Takman blev i och med detta en nyckelperson i myndigheternas arbete gentemot zigenare under 1960-talet. Samtidigt var han engagerad i kampen för zigenarnas medborgerliga rättigheter och var i början av 1964 bland annat med och grundade Zi-

genarsamfundet, som var tänkt att fungera som zigenarnas egen organisation. Utöver socialmedicinsk expert och politisk aktivist var Takman även forskare och politiker, med tillgång till olika arenor och nätverk. Det var inte samma syften som låg bakom verksamheten inom de olika arenorna; politiska, sociala och vetenskapliga agendor skiljde sig åt. Takman fann emellertid sin grundläggande drivkraft i den marxistisk-leninistiska samhälls-

synen, vilket påverkade hans arbete inom samtliga områden. På ett personligt plan tycks det inte ha funnits några större motsättningar mellan de olika rollerna, men av strategiska skäl sökte han hålla dem åtskilda.¹⁰ Han vaktade omsorgsfullt sin legitimitet som socialläkare, myndighets-expert och forskare, och tyckte inte att dessa roller kolliderade med ställningen som romernas vän och förkämpe.

Med Takman i arkivet

Takman var öppen, närmast övertydlig, om var han stod i olika frågor, vilket gör hans liv och verk förhållandevis lättillgängliga för tolkning. Lägg därtill en stor arbetskapacitet och en välutvecklad kommunikationsförmåga – han hade i egenskap av läkare, politiker, forskare och aktivist tillgång till ett stort och diversifierat nätverk. Vid 22 års ålder köpte han sin första reseskrivmaskin på vilken han övade tills han kunde skriva mer eller mindre felfritt med alla tio fingrarna utan att titta på tangenterna.¹¹ Man kan föreställa sig att Takman hade ett försprång här i jämförelse med många av de samtida tjänstemännen, forskarna och politikerna som stred om tolkningsföreträdet beväpnade med endast två pekfingrar (om de inte hade en privatsekreterare). Att snabbt kunna formulera debattinlägg, professionella utlåtanden, motioner och rapporter var en fördel i konkurrensen om det offentliga utrymmet, vilket han torde ha dragit nytta av. Takman kämpade hårt både politiskt och professionellt för att presentera och

producera en alternativ samhällsordning, byggd på kommunistiska och socialmedicinska sanningar. Innan socialmedicinen hade etablerats och samhällsdebatten politiserats under 1960-talet slog han från ett underläge när han utmanade etablerade historieskrivningar och lanserade nya radikala. Detta, kan man anta, skapade en viss självmedvetenhet som stundtals kan vara svår att tränga igenom; Takman byggde sin verksamhet kring olika (socialmedicinska, antifascistiska, kommunistiska) narrativ och omtolkade ständigt samhället och individens plats i det utifrån sina egna premisser. Detta pågår alltjämt: han organiserade och reviderade på egen hand sitt arkivmaterial som sedermera lämnades till Stockholms stadsarkiv (materialet rörande Zigenarundersökningen och zigenare) respektive Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek (resten). Materialet har sedan tillkomsten "anrikats" retroaktivt genom kommentarer, hänvisningar, tolkningsförslag, läsangivelser m.m., i form av anteckningar i marginalen, understrykningar eller maskinskrivna lappar infogade mellan originaldokumenten.¹² Takman kommenterade själv sitt arbetssätt så sent som 1997:

Ibland händer det att ett klipp refererar till någon händelse jag själv varit med om eller varit engagerad i eller någon person som jag haft positiva eller negativa erfarenheter av. Då händer det att jag sätter in en kopia av klippet på relevant datum i någon av mina mer än tvåhundra gaffelpärmar med personlig korrespondens sedan 1929.¹³

En del kommentarer är daterade; Takman visste (hoppades?) att eftervärlden skulle intressera sig för hans verk och ville uppenbarligen hjälpa historikern på traven. En datering ger möjligheten att etablera någon slags kronologi, men i de fall där datum saknas är det mer eller mindre omöjligt att veta om kommentarerna är jämgamla med dokumentet, vem mottagaren var (någon samtida, Takman själv eller en tänkt framtida historiker?), av vem och när kommentarer egentligen lästes (dvs huruvida den kan ha påverkat händelseutvecklingen?), och så vidare. Arkivmaterialet består således inte bara av kvarlevor utan utgörs av alltjämt pågående narrativ, en av Takman välregriserad berättelse.

Takman är med andra ord fortfarande personligen närvarande i arkivet vilket kan ställa till problem för historiker och andra som behöver göra självständiga tolkningar; läsningen riskerar att styras av Takman.¹⁴ Icke desto mindre berättar det faktum att Takman aktivt ordnat och ordnat om sitt arkiv en historia om honom, vid sidan av den information som själva dokumenten ger.¹⁵ Den noggrannhet och systematik med vilken Takman organiserade sitt arkiv avslöjar en hel del om hans karaktär och kraften i hans övertygelser; oförtrutet sökte han påverka opinion och historieskrivning, till och med bortom sin egen död. Hans omsorgsfulla och självmedvetna skapande och omskapande av sitt arkiv (som han började bygga redan under studieåren på 1930-talet) gav honom kontroll och makt; han kunde alltid åberopa och uppvisa tidigare handlingar och

skriftväxlingar när han sökte etablera en "sanning". Denna möjlighet verkade understödjande på hans position som den ständige polemikern, tillrättaläggaren och allvetaren som kände till och spred "det riktiga". Trots att ambitionen med de retroaktiva tilläggen troligtvis varit att informera och förklara, så framstår dock hans kommentarer ibland som rena tillrättalägganden i syfte att rättfärdiga hans egna ståndpunkter och handlingar.¹⁶

Takman och byråkratin

John Takman var radikal och samhällsen-gagerad och hade en imponerande arbetskapacitet. Han använde många kanaler för att påverka opinionen och förändra policy och praktik inom det sociala området, som står i fokus för denna artikel. Den socialmedicinska samhällsanalysen pekade mot förhållandevis enkla lösningar: ökade forskningsanslag till socialmedicinsk forskning och minskad byråkrati.¹⁷ Enligt socialmedicinarna var det viktigt att de socialvårdande interventionerna gjordes snabbt och kraftfullt; ett projekts framgång berodde på snabbheten i genomförandet.¹⁸ Men den växande välfärdsapparaten förhindrade snabba lösningar, menade Takman, och han ifrågasatte mot slutet av sextioalet huruvida den, med hans egna ord, "enorma byråkrati som sysslar med zigenarna i Stockholm" verkligen gjorde någon nytta:

Jag har läst utlåtande 93 flera gånger och försökt räkna ut hur många kommunala or-

gan och hur många tjänstemän och forskare som sysslar med de 82 zigenarfamiljerna i Stockholm. [...] Den enda slutsats jag drar är att här måste föreligga en betydande överorganisation. *Sällan har så många sysslat med så få så länge.*¹⁹

Byråkratisering av "Zigenarfrågan" hade eskalerat under 1960-talet; vid decenniets början fanns få riktade interventioner med *de svenska zigenarna* som målgrupp. Detta skulle komma att förändras under de följande åren, och förändringarna hade till stor del att göra med Takmans socialmedicinska Zigenarundersökning, trots att Takman själv uttryckligen polemiserade mot allt och alla som hamnade i byråkrat(i)facket:

... det är som du vet inte första gången under alla de år som zigenarna sökt bli behandlade som fullvärdiga medborgare som byråkrater gjort sig omöjliga. [...] Jag tänker inte tolerera att dessa byråkrater får fortsätta och att zigenarnas frejdiga kamp för medborgarskap blir en sidoordnad fråga. Antingen är man med byråkraterna mot zigenarna eller tvärtom. Det finns ingen medellinje och ingen plats för snyftkampanjer för byråkrater.²⁰

Utvecklingen med växande byråkrati och politisk kamp under 1960-talet bör förstås i ljuset av välfärdssystemens expansion under efterkrigstiden, samt den socialmedicinska kritiken mot välfärdens inriktning, omfattning och organisation.²¹ Takmans kritik i "Zigenarfrågan" riktades ofta mot

den byråkratiska långsamheten: "Medan byråkraterna rundsnackat i femton tjugo år har ett stort antal zigenare blivit kroniska socialvårdsfall".²² När svårigheter uppstod mellan olika myndigheter och olika tjänstemän som arbetade i "Zigenarfrågan" blev lösningen ofta ökad samordning, vilket i praktiken innebar att *ytterligare* tjänstemän och/eller organ tillsattes. Organisationen växte, dock utan att för den skull producera snabbare eller bättre resultat.²³ Takmans kritik mot byråkratiseringen av "Zigenarfrågan" var med andra ord befogad, men den ansvariga myndigheten AMS fick inga slängar av slevan utan lyftes tvärtom fram som ett föredöme.²⁴ Bertil Olsson, som var AMS generaldirektör 1957–1972, delade Takmans uppfattning om vad som var viktigast för ett effektivt arbetsmarknadspolitiskt arbete: självständighet, snabb handling och praktiskt synsätt.²⁵ Misslyckanden förklarades därmed av både AMS och Takman med hänvisning till person snarare än policy:

Den gången [hösten 1963, när samtliga "zigenare" i Stockholm fick fast bostad] fungerade Stockholms stads fastighetskontor och bostadsförmedling med en underbar snabbhet och en exemplarisk förståelse. Men vad har hänt i fortsättningen? [...] *Vad* har hindrat och *vilka konkreta personer i vilka konkreta verk* har hindrat att andra nödvändiga åtgärder genomfördes med samma snabbhet och förståelse?²⁶

Socialmedicinsk guldålder

Den socialpolitiska debatten under 1960-talet fördes till stor del av en intellektuell grupp bestående av socialläkare och andra socialtjänstemän varav många likt Takman kom från enklare förhållanden och riktade sitt intresse och sin verksamhet mot människor i samhällets utkanter. I socialmedicinska larmrapporter uppmärksammades kategorier som halkat utanför välfärden eller som aldrig varit inbjudna.²⁷ De socialmedicinska undersökningarna ökade markant under 1960-talet. Från att på 1920-talet ha koncentrerat sig på framför allt olika yrkesgruppers hälsa och sociala situation så inkluderades allt fler grupper i de socialmedicinska undersökningarna under efterkrigstiden.

Läkarna var viktiga aktörer både när det gällde det normativa reformarbetet och dess praktiska implementering i välfärdsstaten från 1950- till 1970-talet. I synnerhet socialmedicinerna hade möjligheten att formulera (de sociala) problemen, rekommendera åtgärderna samt också genomföra dem. Socialmedicin blev ett akademiskt ämne 1958 då två professurer inrättades i Lund och Göteborg, men hade varit ett ämne i medicinundervisningen sedan 1954. Efterkrigstiden kan således beskrivas som något av en socialmedicinsk guldålder då läkarnas inflytande över den socialpolitiska debatten och praktiken var betydande. Inom det socialmedicinska området förändrades läkarens traditionella roll som en samhällets stöttepelare och de svagas beskyddare med den samhällsvetenskapliga expertens betydande roll i välfärdsstatens

uppbyggande. Naturvetenskapen gav en svårövertärfad legitimitet som vilade på en grund av exakt kunskap, medan den samhällsvetenskapliga delen i socialmedicinen gav social relevans och förankring.

Takman och Zigenarundersökningen

John Takman var drivande i institutionalisering av socialmedicin inom efterkrigstidens välfärds politik och -praktik; *Zigenarundersökningen* var den första stora satsningen som myndigheterna gjorde på den typen av intervention. För socialläkaren och forskaren Takman var *Zigenarundersökningen* något av ett drömläge – en jackpot vad gäller populationens undersökningsbarhet och statens intresse. Med de svenska zigenarna som målgrupp gavs Takman möjligheten att på samma gång etablera socialmedicin teoretiskt och praktiskt, vilket uppmärksammas av bland annat en läkarkollega på Sahlgrenska sjukhuset:

Jag önskar Dig god framgång i fortsättningen mot något som jag förstår väl kommer att mynna ut i en gradualavhandling, som kommer att ge Dig en plats i solen bland dem som nu bygger upp en vettig och nödvändig socialmedicin i dess bästa mening.²⁸

Takman definierade de svenska zigenarna som ett socialt isolat, det vill säga att gruppen hade levt isolerad från sin omgivning, vilket bekräftades vetenskapligt av en genetisk-antropologisk specialundersökning

inom ramen för *Zigenarundersökningen*.²⁹ Som socialt isolat utgjorde de svenska zigenarna ett unikt forskningstillfälle; genom epidemiologisk forskning på sociala isolat kunde samtidens viktigaste medicinska gåtor – t. ex. reumatism och schizofreni – få sin lösning.³⁰ Att som socialmedicinsk forskare ha tillgång till ett socialt isolat, som dessutom var så numerärt begränsat att en totalundersökning var genomförbar, framställdes som ovärderligt. Men det var brådskande; så snart som målet med AMS politik uppfyllts skulle det sociala isolatet vara ett minne blott:

[...] under vinterns undersökningar har vi också fått bekräftat att zigenarna i vårt land är ett unikt forskningsmaterial. Här finns en massiv koncentration av socialt betingade sjukdomar: kronisk ledgångsreumatism, muskelreumatism, lumbago-ischias, astma, kronisk bronkit, kronisk äggstocksinflammation, kronisk gastrit o. s. v. De allra flesta har ju bott i tält och husvagnar till helt nyligen, och många bor fortfarande under dessa bedrövliga förhållanden. Detta tillfälle att vetenskapligt undersöka dåliga bostadsförhållandens och arbetsförhållandens roll för uppkomsten av kronisk sjukdom i vårt land är snart förbi och återkommer – hoppas jag – aldrig.³¹

Inför AMS underströks nyttan med *Zigenarundersökningen* således ur ett välfärdspolitiskt perspektiv ("bostadsförhållanden och arbetsförhållanden"), medan den vetenskapliga, medicinska och epidemiologiska nyttan framställdes som en

bonus och kanske rentav en förutsättning för förändring:

Om vi får medel att fullfölja denna undersökning så kommer den som biprodukt att ge en socialmedicinsk avhandling på engelska, en avhandling, som – till skillnad från många andra – kan komma att ge värdefullt underlag för praktisk handling.³²

Takmans syften och socialmedicinens potential

Syftet med *Zigenarundersökningen*, såsom det formulerades av AMS, var att de individuella socialmedicinska undersökningarna som i varje enskilt fall skulle resultera i ett utlåtande med förslag till åtgärd. Detta syfte existerade jämsides med Takmans vetenskapliga och politiska syften. Den politiska målsättningen med undersökningen handlade om att svenska zigenare skulle få samma medborgerliga rättigheter på bostadsmarknaden, arbetsmarknaden och i skolan som andra svenskar, medan en vetenskaplig målsättning verkade till forskningens fromma: "... naturligtvis var det lockande att lägga upp dessa undersökningar så att resultaten skulle kunna användas för statistisk bearbetning."³³ Som samhällsengagerad socialmedicinare handlade det dock främst om att "rädda" zigenarna från utanförskap och fattigdom:

... Trots att vi jobbar intensivt fruktar jag för att vi allt som allt ligger ett halvår efter det uppgjorda tidsschemat. Det finns ingen anledning till panik, men nog tar utlåtanden

och alla oförutsedda insatser (såsom Skrekarhyttan i somras) väsentligen mer tid än vi hade förutsett. En tröst är förstås är att vi inte bara gjort vad vi förbundit oss att göra, d.v.s. undersökningarna, utan också kommer att ha sanerat och i grunden förändrat de svenska zigenarnas situation när vi är färdiga. Låt oss kalla det praktisk socialmedicin.³⁴

Enligt planerna skulle det hela ske genom ett antal kraftfulla initiala punktinsatser – *det socialmedicinska grovarbetet* som Takman kallade det – huvudsakligen genom att zigenarna fick flytta in i moderna bostäder. Bofastheten och den medföljande standardhöjningen skulle sedan snabbt kompletteras med skola och arbete, beroende på individens kunskapsnivå och läggning. Det ena skulle ge det andra, var det tänkt, som i en uppåtgående spiral. Att det inte gick så enkelt till förklarar Takman huvudsakligen med tröga och oförstående tjänstemän och en allt mer invecklad byråkrati. På liknande sätt tänkte sig Takman att en socialmedicinsk undersökning, med allt vad det innebar, skulle "rädda" samerna:

... samerna är om möjligt lika eftersatta som zigenarna har varit. Renskötseln minskar snabbt i betydelse. De nomadiserande samerna bosätter sig i Soppero, Karesuando, Jokkmokk etc. etc. – och där finns ingenting att leva på, och praktiskt taget ingenting görs för att förebygga förslumning. [...] Nu har vi ju fått en massa nyttiga erfarenheter om hur en sån här kombinerad epidemiolo-

gisk och rehabiliterande undersökning ska läggas upp. [...] För mej är det inte den epidemiologiska undersökningen som drar mest. Jag tror att en stor undersökning ad modum Zigenarundersökningen 1962-1963 skulle kunna rädda samerna undan en förödande framtid och kanske bidra till att rycka upp en stor del av Norrbotten ur letargin.³⁵

I och med den aktiva arbetsmarknadspolitiken som lanserades efter Andra världskriget seglade *rehabilitering* upp som ett av efterkrigstidens viktigaste arbetsmarknads- och socialpolitiska mål. Begreppet rehabilitering sammanfattar statens strategi att integrera personer med olika typer av svårigheter (sociala, psykiska och/eller fysiska) på arbetsmarknaden.³⁶ Det låg inom socialmedicinens område att undersöka och klassificera dessa personer inom kategorin *partiellt arbetsföra* samt rehabilitera dem till arbetsmarknaden. Efterkrigstidens arbetsmarknadspolitik innebar således att socialmedicin etablerades som en av de nya vetenskaperna som i skärningspunkten mellan politik, vetenskap och administration beredde och implementerade statliga riktlinjer. I en statlig utredning från 1956 beskrevs de svenska zigenarna som socialt handikappade och inkluderas därmed i kategorin partiellt arbetsföra.³⁷ Med hjälp av *Zigenarundersökningen* skulle graden av deras handikapp fastställas och rehabiliteringsåtgärder föreslås. Socialmedicinens institutionalisering under 1950- och 1960-talen var således tätt sammanlänkad med problematiseringen av nya grupper.

Den socialmedicinska tolkningsramen visste få begränsningar i efterkrigstidens socialpolitik och -praktik, och välfärds-systemens expansion förutsatte i viss mån socialmedicinska metoder:

... [med] de stigande behoven och den alltmer differentierade *hälso- och sjukvården* har slutligen kravet på en rationell och ändamålsenlig organisation på detta område blivit allt högljuddare; svåra missförhållanden har givit diskussionen en direkt imperativ karaktär och framdrivit en formlig beställningsforskning hos socialmedicinarna.³⁸

Zigenarundersökningen ansågs internt inom AMS vara "något av en pilot study", vars framgång avsevärt förbättrade socialmedicinarnas chanser att få forskningsanslag:

Nils Kellgren, sosseriksdagsman och byråchef i arbetsmarknadsstyrelsen [...] sa att du [Ragnar Berfenstam] och Gunnar Inghe och Gunnar Lindgren och andra som har socialmedicinska forskningsprojekt bör arbeta ut och skicka in dessa projekt till AMS och begära anslag. Han nämnde sånt som jag har hållit på med: lösdrivare, alkoholister och några grupper till [...]. Bara man kan ge såna motiveringar som vi har gett för zigenarundersökningen, alltså de individuella rehabiliteringsaspekterna, så är det möjligt att få fram pengarna genom AMS. [...] [Kellgren] tycker att det är tragikomiskt att vi ska behöva tigga om småpengar när det finns tillräckligt med pengar för forskning i nödvändiga arbetsmarknadsuppgifter (bara man inte kallar det forskning).³⁹

Det var med andra ord bråda dagar för socialmedicinarna, som under 1960-talet kunde plocka frukterna av en hårdtsatsande och förhållandevis pengastinn stat och en alltmer problematiserande samhällsdebatt. Takman ramade tillsammans med ledande socialmedicinare som Gunnar Inghe och Gustav Jonsson framgångsrikt in frågor som uppfattades som samhällsproblem som specifikt socialmedicinska problemområden.⁴⁰ Den socialmedicinska problematiseringen av "Zigenarfrågan" är ett lysande exempel på detta, och Takman sökte smida medan järnet var varmt:

Evert [Kumm] ville från början ha mej med i AU [arbetsutskottet i Zigenarsamfundet]. Jag sa kategoriskt nej. Dels har jag inte tid. Dels måste jag av flera skäl få stå som opartisk s.k. expert i det här sammanhanget. Inte minst viktigt för mej är att jag kan jobba planmässigt med undersökningen. Den är dock så primärt nödvändig för hela jobbet med zigenarnas rehabilitering. Den är dessutom den första i sitt slag i det här landet, och jag har förhoppningar om att AMS behöver mina tjänster för likande [sic] undersökningar, t.ex. av samerna. (Men därom inte ett knyst till någon!) Vi försöker göra denna undersökning så snabbt och ekonomiskt att det inte blir en prick på vännen i AMS för den sidan av saken. Men vi försöker också göra den så nyttig för alla individer och familjer, som undersöks, att vilken idiot som helst i svenskt [sic] socialvård måste inse att detta är om inte Modellen så dock en av modellerna.

Takmans plan var alltså att fortsätta från zigenarna till samerna, och motiveringen låg i den socialmedicinska modellens framgång.⁴¹ Såsom i en uppåtgående spiral tänktes ett antal samhälleliga och individuella "problem" lösas, samtidigt som Takman byggde sin personliga karriär och etablerade socialmedicinsk teori och praktik som överlägsen för ett effektivt och rättvist myndighetsarbete. Man bör dock hålla i minnet att John Takman verkade i en speciell tid av den svenska socialhistorien. Det var en brytningstid då äldre (rasistiska, rasbiologiska, öppet exkluderande) beskrivningar av minoriteter ifrågasattes och nya spreds. Internationella frågor som avkolonialisering, konflikthärdar, kalla kriget och kärnvapenhot diskuterades tidigt inom de radikala kretsar där Takman rörde sig, men i början av 1960-talet marscherade det svenska samhället fortfarande till stor del fortfarande i 1950-talets fåror. Takmans arbete i "Zigenarfrågan" föregick på sätt och vis det sena 1900-talets minoritetspolitik:

Jag sitter djupt invecklad i en stundtals ganska vild kamp för zigenarna. Men du kan ge dej fan på att jag har zigenarna med mej. Man frågar sig bara om inte det skulle gå att göra samma fight för samerna nu när det verkligen håller på att bli ett svenskt uppvaknande i rasfrågorna. Och den finländska minoriteten i norr. ...⁴²

Orsaken till problemen lades således inte hos de diskriminerade minoriteterna, utan i det omgivande samhället; det var inte

individerna det var fel på utan de sega strukturerna som understödde trögtänkta byråkrater och fördomsfulla svenskar. Icke desto mindre var det zigenarna, samerna och tornedalingarna som skulle rehabiliteras. Takmans socialmedicinska ingång till "Zigenarfrågan" gav inget utrymme för en kulturell tolkning; "zigenarnas" kultur var sedan 1950-talet dömd till undergång i det moderna Sverige och det som återstod på 1960-talet var endast spillror.⁴³ Takman menade vidare att samerna var offer för rasism och försummelse precis som zigenarna; någon samisk etnicitet och/eller kultur antogs inte vara intressant eller ens möjlig att bevara:

Som jag hade väntat är det likartade problem för dem [samerna jämfört med zigenarna] med undantag för att det väl inte finns någon analfabetism bland de yngre. Men deras hälsotillstånd är märkt av livet i kåta och ett hårt liv även i övrigt. Och tydligen görs det mycket lite för yrkesutbildning, omskolning, en lösning av bostadsfrågan och en lösning av sysselsättningsfrågan, när samerna lägger av med renskötseln och söker övergå till annat förvärvsarbete. En av dem som väl känner förhållandena ansåg också att samerna är fjättrade i en medeltida byråkrati och att det enda raka vore att arbetsmarknadsstyrelsen blev central myndighet för samernas övergång till ett liv som andra medborgare.⁴⁴

De socialmedicinska problemformuleringarna var under efterkrigstiden baserade på en socialistisk samhällsanalys som

betonade det offentligas ansvar för individens välfärd och medborgarrätt. Detta innebar ofrånkomligen att det offentliga måste växa i samma takt som allt fler kategorier inkluderades i de socialmedicinska problemformuleringarna och samhällsproblemen hanterades med socialmedicinska metoder. Följaktligen bidrog Zigenarundersökningen, trots sin betoning på snabbhet och praktiskt handling, indirekt till att bygga ut den av Takman så bespottade byråkratin.

Banbrytande strateg

Att följa i John Takmans spår är en balansgång; en artikel kan inte göra hans omfattande livsverk rättvisa. Jag har utelämnat de delar som utöver hans arbete som läkare tycks ha upptagit det mesta av hans tid från 1930-talet till 1990-talet: politiken, kommunismen och de internationella rörelserna. Samtidigt är det i hans banbrytande socialmedicinska verksamhet som efterkrigstidens omvälvande socialhistoria kan avläsas. I denna process var Takman både en kugge och en motor. Hans drivkraft och engagemang tycks ha varit närmast enormt, om detta vittnar de långa arkivlistorna om hans internationella, politiska, medicinska, sociala och andra aktiviteter. Samtidigt så måste den planmässiga sidan hos honom framhållas; Takman stod ofta i kulissen och drog i trådar för att styra politik och praktik i den riktning som han ansåg var riktig. Motivationen hämtade han troligen inte ur några starka maktanspråk. Den kom snarare ur en upp-

riktig och förpliktande känsla av att sitta inne med alla svaren och ett medföljande ansvarstagande över att föra ut dessa bland allmänhet, politiker och tjänstemän. Om sin egen betydelse i efterkrigstidens utveckling inom socialvården uttryckte han sig dock 1966 klädsamt ödmjukt:

Ofta är det väl så att man bara har lyckats formulera vad som varit en redan segrande framsynt opinion. Och någon gång kanske man självkritiskt får konstatera att den framsynta opinionen hunnit en bit före.⁴⁵

Historien avslöjar emellertid att John Takman kan beskrivas som både socialmedicinsk strateg och stridbar pionjär inom socialmedicinen och den svenska socialhistorien.

Noter

1. Takman, John, *The Gypsies in Sweden: a socio-medical study*, LiberFörlag, Diss. Uppsala: Univ., Stockholm, 1976.
2. Takman, John, *Min amerikanska ungdom*, Fram, Stockholm, 1988, s. 108.
3. Takman, 1988, s. 110.
4. Takman, 1988, s. 111.
5. Takman, John, 'Som för en olympisk guldmedalj.' i *När världen vidgas* / [redaktion: Ylva Mårtensson, Helmer Larsson och Per-Olof Bergsten], S. 57-66, 1998.
6. Takman, 1988, s. 54f och 61ff.
7. Takman, 1988, s. 69ff.
8. Takman, John, *Socialpsykiatriska synpunkter på de svenska zigenarna*, Stockholm, 1952. I denna artikel används begreppet (*svenska*) *zigenare*, istället för den idag korrekta (själv)benämningen *rom*. Se vidare förklaring i not 9. För läs vänlighetens skull har citationstecken utelämnats.
9. Bakgrunden till Zigenarundersökningen kan återfinnas dels i kritiken mot "den ofärdiga välfärden" (jfr Inghe, Gunnar & Inghe, Maj-Britt, Den ofärdiga välfärden, Tiden/Folksam, Stockholm, 1967), och dels i efterkrigstidens expansiva välfärdsstat med full sysselsättning som såväl mål som medel. Myndigheternas interventioner under 1950- och 1960-talen riktades mot de så kallade *svenska zigenarna*, dvs. de *zigenare* som officiellt erkänts som svenska medborgare 1952. De finska *romer* som kom under 1960-talet kategoriserades som arbetskraftsinvandrare och utgjorde därför inte en specifik målgrupp för den svenska zigenarpolitiken under 1960-talet. Även den socialmedicinska Zigenarundersökningen riktade in sig på *svenska zigenare*, men John Takman undersökte samtliga personer som definierade(s) (av sig själv eller andra) som *zigenare*. Det var dock endast personer med svenskt medborgarskap som inkluderades i statistiken och de socialmedicinska analyserna. Det är därför problematiskt att tala om *romer*, liktydlig med dagens nationella minoritet *romer*, i undersökningar av 1960-talets myndighetspolicy och praktik eftersom det skulle undanskymma det faktum att myndigheter och tjänstemän gjorde skillnad på olika romska grupper; inte alla *romer* var inkluderade. Kategoriseringsprocesser bör istället utgöra fokus i undersökningar för att åskådliggöra relationen mellan (sociala, medicinska, etc) klassificeringar av människor och myndigheters policy och praktik.
10. Se t. ex. Stockholms stadsarkiv: John Takmans arkiv: H:2 övr. handl. rör. *zigenare*: Takman till Britta Flodin 13.3 1964; Korrespondens: Takman till Berfenstam 4.10 1963.
11. Takman, John, 'Som för en olympisk guldmedalj.', *När världen vidgas* / [redaktion: Ylva Mårtensson, Helmer Larsson och Per-Olof Bergsten]. S. 57-66, 1998, s. 64.
12. Historikern och arkivarien Martin Grass beskriver det som en "anrikning", se Grass, Martin "Arkiv för miljoner: John Takmans arkiv – en utmaning för arkivarien" i *Arbetshistoria*, 2010 (34): 4.
13. Takman i ett brev den 10.7 1997, citerad av Grass i *Arbetshistoria*, 2010 (34): 4, s. 64.
14. Martin Grass, som har arbetat med att gå igenom och sortera John Takmans arkiv på ARAB, påpekar också att själva den omsorg och energi med vilken Takman ägnade åt arkiverandet är problematisk även för arkivarien.
15. Jfr Grass *Arbetshistoria*, 2010 (34): 4.
16. Jfr Grass *Arbetshistoria*, 2010 (34): 4, s. 64.
17. Takman, John, *Socialmedicinsk vardag*, Wahlström & Widstrand, Stockholm, 1966.
18. Takman i *Zigenaren* (1968-69), s. 73. Se också intervju, "På Skå", med Gunnar Jonsson, i MFT: Medicinska föreningens tidskrift, årg. 41, nr. 3, 1963, s. 94-97. Jonsson efterlyste en smidig socialmedicinsk organisation som kunde handla snabbt: "Vi skulle behöva motsvarande socialdispensärer [jfr centraldispensärernas roll i kampen mot tb] , som kunde rycka in på ett rimligt stadium i sjukdomen. Och inte först när polisen kommer med patienterna. [...] Experterna ska finnas vid en personalbas och sedan förflytta sig med alla de motoriserade medel vi har. Doktorn skall ha helikopter för att kunna söka upp barnen i deras hem respektive fosterhem.", s. 96f.
19. John Takman i Stockholms stadsfullmäktige, återgivet i *Zigenaren*, nr. 3-4 1968, nr. 1-2, 1969, årg. 4-5, s. 71. (Min kursiv.)
20. Stockholms stadsarkiv: John Takmans arkiv: H:2 Övriga handlingar rörande *zigenare*: Takman till Britta Flodin 16.9 1964.
21. Gustav Jonsson beskrev t ex vården som fantasilös och byråkratisk, se "På Skå" i MFT: *Medicinska föreningens tidskrift*, årg. 41, nr. 3, 1963, s. 97.

22. John Takman "Den våldsamma förändringen" i *Amé Beschás. Vi bor. Zigenarnas tidskrift*, årg. 2. nr. 1, 1966.
23. Montesino Parra, Norma, *Zigenarfrågan: intervention och romantik*, Socialhögsk., Univ., Diss. Lund: Univ., 2002, Lund, 2002. s. 169. Montesino konstaterar samtidigt att "samordning" ingalunda var unikt för "Zigenarfrågan" utan tvärtom fungerar som en slags standardlösning på alla kommunikationsproblem som uppstår mellan tjänstemän som har samma målgrupp i sitt uppdrag.
24. Jfr Rothstein, Bo, *Den socialdemokratiska staten: reformer och förvaltning inom svensk arbetsmarknads- och skolpolitik*, 2., ombrutna och översedda upplagan, Arkiv, Lund, 2010, där AMS framgångar i efterkrigstidens välfärdssystem förklaras med dess organisationsuppbyggnad och -kultur. Se också Lindman, Marianne (red.), *För vi var med: om människorna, husen, kulturen i AMS*, Arbetsmarknadsstyrelsen (AMS), Stockholm, 1999.
25. Berit Rollén "Det gällde att handla snabbt" i Lindman (red.), 1999, s. 44f.
26. Takman i *Amé Beschás*, årg. 2. nr. 1, 1966, s. 5. Även Bertil Olsson framhävde "hur viktigt det var att bryta med det gamla statliga synsättet när det gällde såväl rekryterande som implementering av politiken." Genom politikerkontakter och speciell personalrekrytering samt genom att handla snabbt berättar han hur de kunde komma förbi de gamla traditionella "expeditionsschefernas" maktutövning. Berit Rollén "Det gällde att handla snabbt" i Lindman (red.), 1999, s. 45.
27. Ex. Inghe, Gunnar, *Fattiga i folkhemmet: en studie av långvarigt understödda i Stockholm*, Stadsarkivet, Stockholm, 1960; Inghe & Inghe, 1967; Jonsson, Gustav, *Det sociala arvet*, Tiden, Stockholm, 1969.
28. Stockholms stadsarkiv: John Takmans arkiv: Korr 1963: Dr Carls Hirsch, Sahlgrenska sjukhuset till Takman 16.8 1963.
29. Beckman, Lars & Takman, John "On the Anthropology of a Swedish Gypsy Population" *Hereditas* nr 53, 1965, 272-280; Beckman, Lars, Takman, John & Arfors, Karl-Erik "Distributions og Blood and Serum Groups in Swedish Gypsy Population" *Acta Genetica et Statistica Medica* 1965:15, s. 134-139.
30. Takman, John, 1976, s. 12.
31. Stockholms stadsarkiv: John Takmans arkiv: Korr 1963: Takman till Bertil Olsson, AMS, 6.3 1963.
32. Stockholms stadsarkiv: John Takmans arkiv: Korr 1963: Takman till Bertil Olsson, AMS, 6.3 1963.
33. John Takman "Zigenarna offer för segregationspolitiken" i *MFT*, årg. 41, nr. 9, 1963, s. 273.
34. Stockholms stadsarkiv: John Takmans arkiv: Korr nov-dec 1964: Takman till Berfenstam 5.11 1964.
35. Stockholms stadsarkiv: John Takmans arkiv: Korr mars-april 1964: Takman till Berfenstam 17.3 1964.
36. Kerz, Jorge, Werner, Michael & Wesser, Erik, *Vad vet vi om rehabilitering?: svensk rehabiliteringsforskning 1980-1993*, 1. uppl., Bokbox, Lund, 1995; Montesino, 2002, s. 166.
37. Montesino, 2002, s. 166f; 1954 års zigenarutredning, *Zigenarfrågan: betänkande*, Stockholm, 1956.
38. Inghe i *MFT*, 1963, s. 260. Ett teoretiskt begrepp som beskriver denna process är *medikalisering*, se vidare Björkman, Jenny, *Vård för samhällets bästa: debatten om tvångsvård i svensk lagstiftning 1850-1970*, Carlsson, Diss. Uppsala: Univ., 2001, Stockholm, 2001; Berg, Annika, *Den gränslösa hälsan: Signe och Axel Höjer, folkhälsan och expertisen*, Acta Universitatis Upsaliensis, Diss. Uppsala: Uppsala universitet, 2009, Uppsala, 2009.
39. Stockholms stadsarkiv: John Takmans arkiv: Korr 1963: Takman till Berfenstam 19.5 1963.
40. Socialmedicinen intresserade sig för olika problematiserade kategorier av utstötta och/eller fattigvårds/socialbidragstagare, ex: "alkoholiserade", "promiskuösa", "prostituerade", "socialt missanpassade", "lösdrivare", "narkotikamissbrukare", "ungdomsbrottslingar", m fl. Socialmedicinens inflytande i 1930-talets "Befolkningsfråga" var betydande, socialmedicinska undersökningar gav t ex underlag till reformer av abort- och preventivmedelslagstiftningen. Vinterhed, Kerstin, *Gustav Jonsson på Skå. 1, Visionen*, Marieberg, Stockholm, 1980, s. 161.
41. Stockholms stadsarkiv: John Takmans arkiv: Korr mars-april 1964: Takman till Länsarbetsnämnden i Luleå, 14.4 1964., Takman till Berfenstam 17.3 1964.

42. Stockholms stadsarkiv: John Takmans arkiv: Korr nov 1963: Takman till Kjell Johansson (Barnavårdsnämndens fritidsavd.) 6. 11 1963.
43. *Zigenarfrågan: betänkande*, 1956; Takman, 1976.
44. Stockholms stadsarkiv: John Takmans arkiv: Korr mars-april 1964: Takman till Advokat Tomas Cramér, Samernas Riksförbund 11.3 1964.
45. Takman, 1966, "Förord".

Glasverkstans konstnärer – Ralph Bergholtz och Randi Fisher

LINDA FAGERSTRÖM



*Ralph Bergholtz i entrén till Glasverkstan.
Fotografiet togs i samband med ett reportage
i Helsingborgs Dagblad 1988.*

Konstnären Ralph Bergholtz fotograferades i dörren till sin ateljé några månader innan sin bortgång 1988. Bilden visar en åldrad men vital man. Klädd i lätta arbetskor och manchesterbyxor, kan han blicka tillbaks på ett långt konstnärskap. Här i Kullabygden var han känd som drivande kraft bakom Glasverkstan, ateljén nära det gamla fiskeläget Skäret, som han lät bygga 1955.

På Glasverkstan fick både egna och andra konstnärers projekt under decennierna liv. Signaturer i bildform på väggen bakom honom, som gästande konstnärer lämnat genom åren, vittnar om de många samarbetena. Två av dem är Jan Brazda och Nils Möller. Men här finns också i konsthistorien mer välbekanta namn som Erik Olsson i Halmstadgruppen och stockholmskonkretisten Lennart Rodhe. Bägge hade sökt sig till Ralph Bergholtz för att ta del

av hans expertis inom glasmåleriet – en teknik som han kom att förnya på djupet.

Genom den klarblå dörren till Glasverkstan har många människor under decennierna rört sig. Konstnärer, assistenter, leverantörer, postbud, ett eller annat barn och säkert både katter och hundar. Under den mest intensiva tiden, under 1960-talet, tillverkades här en glasmålning i veckan. Ralph Bergholtz hade då passerat 50 år och förverkligat sin dröm om en dynamisk och modern konstnärsverkstad. Ungefär som idealet var på 1920-talets Bauhaus fanns på Glasverkstan ingen hierarki mellan arkitekt, konstnär och hantverkare. Beställningarna och förfrågningarna strömmade in. Den konstnärliga inspirationen flödade. Hur hade Ralph Bergholtz tagit sig dithän?

Vägen fram

Konstnärnsbanan var inte självklar för en pojke vars far var stins. Den första kontakten med konst kom under tid på realskolan i Ängelholm, då Jules Schyl vid ett tillfälle var teckningslärarvikarie. Vid Gossläroverket i Helsingborg något år senare försökte Bergholtz arbeta enligt Schyls kubistiska principer, vilket dock inte uppskattades av teckningsläraren där. Via påbörjade och strax därpå avslutade studier vid Chalmers i Göteborg sökte sig Bergholtz åter till Helsingborg för att arbeta med reklam och skyltformgivning. Han var också skicklig med kameran i hand och hade äventyrliga uppdrag som flygfotograf.

Under samma tid tog han privatlektioner av helsingborgsmålaren Nils Forsberg, som tillbringat 1800-talets sista tre decennier i Paris. Forsberg, som tillhörde den generation konstnärer som ofta kallas historiemålare, hade med sin vars välbekanta målning "En hjältes död" fått guldmedalj på Parissalongen 1888. Forsberg inspirerade Bergholtz att även han söka sig till den dåtida konstvärldens huvudstad – och 1934–1938 bodde han i Paris för att utbilda sig. Han tog lektioner hos Louis Biloul men även hos fauvisten Othon Friesz. Förutom Helsingborgskonstnären Gustaf Nordahl var kontakterna med svenska kollegor i Frankrike inte särskilt många.

Till Världsutställningen 1937 valdes Ralph Bergholtz ut för konstutställningen på Salongen, och arbetade också som guide för svenska turister under den välbesökta utställningen. Några grupper tog han också till Notre Dame och katedralen i Chartres, där han blev tagen av kyrkans välkända glasmålningar och framför allt hur ljuset och rummet samverkade genom glaset.

Under kriget återvände han hem och försörjde han sig som landskaps- och porträttmålare. Han var aktiv i det lokala konstlivet, vilket hans porträtt av de i svensk konsthistoria välkända konstnärskollegorna Christian Berg och Per Siegård har vittnat om. Då Kullens Konstförening bildades 1944 var Ralph Bergholtz en av grundarna. Den årligen återkommande salongen Kullakonst fick under många följande decennier stor betydelse för konstnärer i Höganästrakten. Samma år, 1944, fick

han också uppdraget att göra en dopfont för Jonstorps kyrka strax utanför Höganäs. Funten, huggen i ett och samma stycke ek, är täckt av reliefer målade i blått, grönt och rött med detaljer i gult och bladguld. Cuppans sidor bär de bibliska scenerna födelsen, dopet, frambärandet i templet och uppståndelsen. Relieferna på foten knyter an till Kullabygden genom sina skildringar av traktens viktigaste näringar: fiske, sjöfart, grönsaksodling och jordbruk. Kvinnan i träskor med sin mjölkpall och fiskaren i gummistövlar blir på så vis både samtida och lokala vittnen till de religiösa undren och identifikationsfigurer för bestraktaren på plats i kyrkan. Den som lyfter på fontens mässingsfat, kan läsa de ord Bergholtz högg in i cuppans kant: "Eken växte i bygden, bildhuggaren och givaren levde i Jonstorp".

Ralph Bergholtz var inte troende men väl inläst på Bibeln och kände de kristna symbolerna. Han brukade berätta att bakgrunden var de många tillfällen han spenderat i militärtjänstgöringens arrest med bibelläsning som enda möjliga tidsfördriv.

Under den här tiden tog han sig ofta till det förfallna 1700-talstorpet Aplatorp nära fiskeläget Skäret en bit från Arild, för att arbeta ostört. Så småningom blev han själv ägare till den lilla gården som skulle komma att fungera både som bostad och ateljé.

Chartres: inspirationskälla till ny konstnärlig teknik

Efter kriget återvände Bergholtz till Paris 1947 och kom då att delta i det omfattande

arbetet med att återuppsätta medeltida glasmålningar i rosettfönstren i katedralen Chartres. Erfarenheten var överväldigande och ledde till ett stort intresse för glasmåleri. Efter nästan ett år i Chartres för han tillbaks hem och började så under 1940-talets sista år arbeta med glas. Hans första blyinfattade glasmålningar finns i Väsby kyrka och i Ängelholms tingshus. Strax därpå kom också uppdragen för Mariakyrkan i Helsingborg och Kvistofta kyrka. De första glasmålningarna gjordes i verkstan på Ringströms glasmästeri i Stockholm, men strax föddes tanken på att arbeta med glaset hemma på Aplatorp. Med hjälp av Höganäs-keramikern Åke Holm byggde Bergholtz en egen ugn för glasbränning och kunde då styra över processen i större utsträckning – och experimentera med färg, struktur och temperatur.

Tillvaron på Aplatorp delades med författaren och journalisten Karin Österling, som flyttat hit från Stockholm för att leva tillsammans med Ralph. Kollegor till henne från huvudstaden besökte paret för att skriva reportage om konstnärliv på Kullahalvön. "Drömtorpet direkt" löd exempelvis rubriken i ett *Idun*-reportage från 1952 av den legendariska Marianne Höök, där malmöfotografen Georg Oddner tog bilderna.¹ Sommaren därpå intervjuades Bergholtz i Radioprogrammet "Strövtåg i Kullabygd" av Karl Axel Arvidsson. I reportaget "Bilder i glas" för *Svenska Hem* 1955 beskrivs hur den då exotiska rätten pizza brukade gräddas i glasugnen efter att den svalnat något efter glasbränningen.²

Det nya konstnärliga uttryckssätt Ralph Bergholtz nu fördjupade sig i fick stor uppmärksamhet, och han bjöds 1953 att ha en separatutställning på Malmö museer för att visa sitt glasmåleri. I samband med utställningen i Malmö mötte han konstnären Jan Brazda, och tillsammans arbetade de med att utveckla den glasbränningsteknik Bergholtz börjat experimentera med i den egna ugnen.³ Syftet var att åstadkomma klart och ljusstarkt glas, så som han förstått att de gotiska katedralernas glas sett ut för flera sekler sedan.

Den speciella metod de bägge konstnärerna arbetade fram, kallade de högbränning. Syftet var att skapa ett glas som förstärker ljuset och samtidigt inte är alltför genomsiktligt. Att förstärka ljuset var viktigt för Bergholtz som ville söka sig bortom uppfattningen om glasmåleri som en mystisk och dunkel konst. Denna föreställning levde kvar tack var den stora mängd glasmålningar som producerades under 1800-talet, där glasstyckena är bestrukna med tunn svart färg, svartlod. Hans erfarenheter från Chartres sade, att de medeltida glasmästarna tvärtom mot 1800-talets uppfattning hade sökt ljusförstärkning – inget dunkel. Att minska genomsiktligheten i glaset var viktigt helt enkelt för att undvika att glasmålningen störs av utomhusmiljön på andra sidan glaset – att stärka koncentrationen på glasmålningen.

För att uppnå den önskade effekten lade Bergholtz in ett reliefmönster i glasets yta vid bränningen. Reliefens syfte är att framkalla en yta av oregelbundna linser,

som sprider ljuset, håller kvar färgen och ändå släpper in ljus utan att vara genomskiktligt. Mönstren åstadkom han, ofta med hjälp av en kavel, i en bädd av kaolin och krita på vilken glaset sedan placerades för bränning i ugn. Glaset upphettades sedan så nära smältpunkten som möjligt – och mönstren överförs från kaolinet och kritan till glasets yta. (Glasstyckets andra sida förblir relativt slät.) Ett sådant glas sprider ljuset utan att hämma eller stoppa upp det. Bergholtz menade själv att högbränningen medgav 70 procent mer genomfallande ljus och beskrev hur glasfärgen på detta vis kunde ”bringas till sitt fulla klangvärde utan att belysningen i rummet blir alltför dämpad.”⁴

Högbränning resulterar alltså i ett glas med högt ljusgenomsläpp som samtidigt försvagar den störande genomsiktligheten, och – egentligen viktigare – dessutom förhöjer och stärker ljuset. Genom reliefmönstringen i ytan mångfaldigas ljusets brytning och den färdiga glasmålningen förstärker ljuset som faller genom den. Ett sådant glas är inte lika beroende av dagsljusets skiftande styrka över årstiderna eller dygnets timmar.

Glasverkstan samlade konstnärerna

Tillsammans med Brazda hade Bergholtz ytterligare en utställning på Röhsska museet i Göteborg våren 1955, som blev mycket omtalad.⁵ I maj samma år invigdes Bergholtz triptyk *Kol och eld* för Höganäsbolagets kontor i Höganäs. Motivet anspelar på keramiktillverkningens förut-



Ralph Bergholtz skjuter in en plåt med glasstycken i brännugnen medan en assistent håller upp luckan. Fotot togs av Georg Oddner i samband med att Marianne Höök skrev ett reportage för magasinet Idun 1952.

sättningar; kolbrytning, elden och värmen som utvecklas då dessa bägge möts för att bränna keramik. Glasmåleri i profan miljö var en uppseendeväckande nyhet 1955. Höganäsbolagets dåvarande direktör Per Egon Gummesons initiativ att beställa glasmålningar för ett icke-kyrkligt sammanhang betraktades säkert som mycket modernt. I samband med invigningen i

maj 1955 beskrevs det till och med i *Skånska Socialdemokraten* som "vågat".⁶

Samma år etablerades verksamheten på Glasverkstan ytterligare genom att stiftelsen Glasmålarna i Brunnby kom till. Stiftarna var sjökapten Axel Sjösten, disponenten Gösta Sigfridsson, byggnadsingenjören Åke Ågren och direktören Gunnar Andersson – och syftet var att skapa

långsiktighet och ekonomisk stabilitet i Glasverkstan. Åke Ågren anlätades också som byggmästare för den helt nya ateljé som nu uppfördes – den byggnad som blev den nuvarande Glasverkstan.

Under sommaren 1955 visade Bergholtz och Brazda glasmåleri på H55 i utställningens paviljong för kyrklig konst. Helsingborgsutställningen H55, som kommit att förknippas med svensk högmodernism i allmänhet och i synnerhet 50-talsformgivning och dito arkitektur, var förstås en viktig plats för konstnärer att synas på. För Ralph Bergholtz och Glasverkstans del blev medverkan på H55 lyckosam, eftersom den medförde mötet med Johannes Olivegren, en arkitekt som skulle få stor betydelse för Glasverkstan.

Framgångarna gjorde att konstnärer som fått glasmåleriuppdrag men var oerfarna i tekniken, vände sig till Bergholtz för att arbeta med honom. Bland dem fanns, som nämndes inledningsvis, både Erik Olson och Lennart Rodhe. Den senares nonfigurativa glasmålning "Frukträdgården" från 1957 blev mycket uppmärksammasad.⁷ Den redan nämnde Jan Brazda var verksam flera år på Glasverkstan, och bland hans många glasmålningar för svenska kyrkor kan nämnas dem i Sankt Andreaskyrkan i Malmö (1959), Karlstad domkyrka och Växjö domkyrka (bägge 1960).

Karl-Einar Anderssons glasmålning för hembyns kyrka i Norra Mellby gjordes 1955 på Glasverkstan, liksom ett senare verk för Krematoriet i Höör 1974. Bo Notinis glasmålning för Fjälkestads kyrka 1960 kom till här, så även de glasmålningar för Tibro



Randi Fisher arbetande med penseln i hand 1952. Fotot togs av Bertil Danielsson för Radiotjänst (dagens Sveriges Radio), som då sände en serie där unga samtida konstnärer presenterades.

Missionskyrka Nyhamnsläge-konstnären Stig Carlsson gjorde 1967 och 1968. Tomas Nordbäcks glasmålningar från 1976, 1977 och 1978 för Allerums kyrka, Ängelholms skola och Kils kyrka skapades på Glasverkstan, liksom Nils Möllers glasmålning för Hjärnarps kyrka 1985.

Verksamheten var alltså både omfattande och intensiv. Flera skickliga assistenter anställdes under åren; en betydelsefull arbetslivserfarenhet för unga blivande eller nyutbildade konstnärer. Bland dem fanns

Höganäskonstnären Eke Bjerén, Bertil Liljebladh från Svanshall och Helsingborgskonstnären Sven Börtz.

En av de många konstnärer som sökte sig till den spännande konstnärliga miljön i verkstan på Norra Kustvägen var Randi Fisher. Hon är den konstnär som bortsett från Bergholtz haft störst betydelse för Glasverkstan. Då hon under mitten av 1950-talet skaffade sig uppdraget att utföra fyra stora blyinfattade glasmålningar för Västerås domkyrka vände hon sig till Ralph Bergholtz för att utföra målningarna i Glasverkstan.⁸ Hon kände då till att Konstakademikamraten och Stockholmskollegan Lennart Rodhe gjort "Fruktträdgården" där i Skåne helt nyligen med god erfarenhet – och efter att ha utfört den första Västeråsmålningen på Ringströms glasverkstad i Stockholm, bestämde hon sig för att byta till Bergholtz.⁹

Arbetet var omfattande och tog åtskilliga år i anspråk. Fisher kom efter hand att upptäcka glasmåleriets möjligheter och fortsatte arbeta tillsammans Bergholtz även för sina nästkommande uppdrag. Det första var glasmålningar till Ängby kyrka i Bromma, som invigdes 1959. Arkitekt var Björn Hedvall – Fishers morbror. Det andra gällde den medeltida Voxtorps kyrka nära Kalmar, som i samband med en restaurering 1961 gavs en ny glasmålning i koret.¹⁰

Randi Fisher arbetade, med inspiration från Paul Klee, hela tiden på gränsen mellan figurativt och nonfigurativt. Hennes konstnärliga uttryckssätt skulle visa sig fungera väldigt väl för glasmåleritekniken.

Hennes säkerhet i arbetet med linjer och komposition blev tydligt i de linjeteckningar med nästan grafiskt uttryck hon skapade med glasmålningarnas blyspröjsar, och de geometriska former hon ofta använde i olje- och gouachemåleriet gav både rytm och kompositionell balans och då de överfördes till glasmåleri.

Ralph Bergholtz, som tidigare arbetat figurativt och med tydliga motiv, kom i mötet med Randi Fisher att ändra sitt uttryckssätt mot det abstraherade och icke-föreställande.¹¹ På det viset kom hennes uttryckssätt att sätta mycket stor prägel på de samarbeten hon och Bergholtz inledde.

Ny tid, nya kyrkor, nytt glasmåleri

Johannes Olivegren var intresserad av ljusets betydelse i arkitekturen och såg stor potential i det modernistiska glasmåleriet för att förverkliga sina visioner om en ljusarkitektur. Tillsammans med honom inledde Fisher och Bergholtz ett intensivt och mångårigt arbete där de bägge konstnärerna skapade glasmålningar för fjorton av de kyrkor han ritade eller restaurerade. För ytterligare två, Kärlekens kyrka i Halmstad och Björkekärrs kyrka (bägge 1958), gjorde Bergholtz på egen hand glasmålningar.

Då samarbetet med Ralph Bergholtz startade hade Johannes Olivegren nyligen vunnit en uppmärksammas tävling om småkyrkor och fick därför under det kommande decenniet en rad uppdrag som kyrkoarkitekt. Flera byggdes i samband med att nya bostadsområden uppfördes



Att glasmåleri även kan ha profana motiv och fungera utanför kyrkomiljön var viktigt för Ralph Bergholtz. Här arbetar han i trädgården med glasmålningen Biblioteket som visades på den utställning han och Jan Brazda hade på Röhsska museet i Göteborg våren 1955. I bakgrunden fullskaleskiss till glasmålningen Pescatrice/Port mot havet.

runt om i landet.¹² Ljuset utgjorde i hans synsätt arkitekturens allra viktigaste beståndsdel. En sådan tanke är förvisso knappast unik för Olivegren, men verkar ändå haft en välgenomtänkt särställning

som konstnärlig utgångspunkt för honom – och han insåg glasmåleriets möjligheter när det gällde att gestalta sina idéer om en arkitektur byggd delvis av ljus.

Genom att de konstnärliga perspektiven

redan från början var involverade i planeringen och byggprocessen, blev glasmålningarna ett bärande och primärt inslag i Olivegrens kyrkobyggnader. Glaset är inte sekundärt i förhållande till arkitekturen, inte ett konstverk som lagts till i efterhand för att smycka, utan en integrerad del av helheten. Detta är kanske särskilt påtagligt i Uppenbarelsekyrkan i Stockholmsförorten Hägersten, där väggpartierna på både östra och västra sidan i kyrkorummet helt och hållet består av glasmålningar i hugget glas – men även i de kyrkor Olivegren ritade för värmländska Grums och Åmotsfors och Göteborgskyrkorna i Biskopsgården och Betlehemskyrkan är detta uppenbart. Alla har korpartier som domineras av Bergholtz och Fishers huggna glasmålningar.

I flera projekt användes en för tiden ny teknik: hugget glas eller betongglas. Ibland används även den franska termen *verres en dalle*. I denna teknik arbetar man med att ur glasskivor på mellan tio och tjugo millimeters tjocklek hugga mindre stycken och bitar att bygga glasmålningen med. Glasstyckena är ofta kubformade, men kan lika gärna vara cylindrar, prismer med tre eller flera sidor, eller ha helt oregelbunden form. Dessa fixeras mot ett pappunderlag med tapetlim efter konstnärens skiss. Konstruktionen placeras i ett tråg och utrymmet mellan glasstyckena fylls med betong, ofta färgad i mörk ton, som hålls i tråget. Då betongen hårdnat avlägsnas tråget och skisspapperet på glasmålningens undersida. Eventuella betongstänk på glasstyckenas ytor tas bort.

Tekniken resulterar i ett kraftfullt uttryck, som väl mäter sig med en tegel- eller betongbyggnads tyngd.

Både i det huggna glaset och då glasmålningarna var blyinfattade, använde Bergholtz och Fisher ofta helt nonfigurativt uttryckssätt. Deras kompositioner för glasmålningarna byggde ofta på balans och kontrastverkan mellan färgpartier. Ibland lades dessa i sjok, likt breda penseldrag i en målning, ibland arbetade konstnärerna med geometriska former som bas. Nonfigurativt glasmåleri var en nyhet i Sverige. Den figurativa traditionen till trots – för konst i kyrkorummet i allmänhet och glasmåleri i synnerhet – valde konstnärerna alltså en egen väg, den ickeföreställande. Randi Fisher berättade i en intervju från tiden om hur hon strävade efter att "undvika det vanliga, de traditionella figurer och symboler som gärna spelar in i den kyrkliga konsten. Det blir så lätt naivt – och det är jag väldigt rädd för." I stället, menade hon, var syftet att genom färger och linjer åstadkomma en viss stämningsverkan.¹³

Genom att förhålla sig öppen till långtgående konstnärliga samarbeten både med konstnärskollegor och en arkitekt som Johannes Olivegren formade Ralph Bergholtz Glasverkstan till en modern och dynamisk ateljé. Idéer från olika håll prövades mot varandra, skilda erfarenheter möttes när handens och tankens förmodar korsades. Ett sådant arbetssätt var högintressant under 1950-talet, då många konstnärer lockades av den ingenjörsinspirerade konstnärskroll som etablerades under efterkrigstiden. Allt fler tog avstånd från

tidigare konstnärsgenerationers mer romantiska eller dandyartade ideal och arbetade gränsöverskridande i öppna processer. Synsättet och metoderna hade sina rötter i den tidiga modernismen och har sin mest kända företrädare i Bauhausskolan, där allkonstverket i form av den medeltida katedralen ofta framhölls som ideal. Faktum är att arbetet i Glasverkstan knöt an just till den medeltida bygghyttans arbetsmetoder där många arbetade sida vid sida för att åstadkomma gemensamma konstverk – exempelvis katedraler.

I *Paletten*-artikeln "Glasmålning och nutida arkitektur" 1955 beskrev Bergholtz just hur den moderna konstnären kan inspireras av medeltidens hantverkare för att skapa glasmåleri för samtida arkitektur.¹⁴ Han kritiserade de från renässansen och barocken ännu kvardröjande arbetsmetoderna och idealen som inneburit en strikt uppdelning mellan konstnär och hantverkare, där konstnären levererar en färdig kartong till hantverkaren som förväntas översätta den till ett annat material; glas. Det flödande rika utbudet av glas i alla nyanser som kommit efter medeltiden menade Bergholtz hade resulterat i en förflackning av det konstnärliga uttryckssättet: att kartongen helt enkelt kopierades i glas i stället för att skapas som ett konstverk i egen rätt.¹⁵ Detta hade också, påpekade han, lett till bruket att täcka glasstyckena med hinner av svartlod för att hindra genomsikten.¹⁶ Resultatet beskriver Bergholtz som ett slags transparent väggmålari och slår fast att "man målade *på* glas istället för *med* glas."¹⁷ I stället menar han,

att en glasmålning måste skapas med utgångspunkt i konstnärens såväl som hantverkarens speciella kunskaper, utan inbördes hierarkier. Hantverkaren "tvingas bli



Detalj ur glasmålningen Fiskafänget för Väsby kyrka 1947 där Ralph Bergholtz knöt samman den bibliska berättelsen om lärjungarnas fiskenät i Genesarets sjö med lokalt förankrade motiv där Kullabygdsfiskare bär moderna gummistövlar och, som här, en fiskarhustru i fyrens elektriska sken är iklädd skånska träskor. Foto Linda Fagerström.

konstnär (vilket är att växa) och konstnären att bli hantverkare (vilket enligt mitt sätt att se också är att växa.)”¹⁸

Enligt samma anti-hierarkiska hållning arbetade Bergholtz själv gränsöverskridande och förhöll sig öppen för olika tekniker. Han själv såväl som andra konstnärer på Glasverkstan arbetade med skulptur, bildhuggeri, textilkonst och bronsgjutning. Både konstnärer och konstarter skulle beredas möjligheter att mötas, de konstverk som en uppdragsgivare beställde skulle Glasverkstan kunna skapa.

Härframtonar ett nytt konstnärsideal, som skilde sig från tidigare decenniers när det gäller synen på konsten och konstnärens funktion i samhället. Konstnärer som ville leva upp till ett sådant ideal tog inspiration i medeltiden och anammade ingenjörspräglade arbetsmetoder och samarbetade med andra konstskapare – konsthantverkare såväl som arkitekter. Det är i den kontexten man bör se Ralph Bergholtz påstående om att det för konstnären såväl som hantverkaren innebär ”att växa” då man får möjlighet att lära sig den andres arbetsmetoder.

Konstnärsingenjörer

Inspirationen kom, som sagt, ytterst från Bauhaus som var starkt medeltidsinspirerat men redan de tyska expressionisterna, *Der Blaue Reiter*-gruppen och ännu tidigare William Morris och prerafaeliterna hade så tidigt som under 1800-talet intresserat sig för det medeltida konstskapandet och samhället. Som idéhistorikern Staffan

Källström noterat, ville Walter Gropius i Bauhaus se en ”andlig republik”, en plats där

arkitekter, konstnärer och hantverkare tillsammans skulle skapa en förebild för det goda samhället. Likt ett medeltida kloster skulle det inom skolans murar rymmas en alternativ livsstil, som man på sikt ville se förverkligad i samhällelig skala; Bauhaus skulle bli det nya samhällets modell.¹⁹

Detta nya ideal underströk Fisher och Bergholtz inte enbart i handling utan även i den egna framtoningen i offentligheten, bland annat vad gäller klädsel. Bergholtz syns på de fotografier Georg Oddner tog i Glasverkstan 1955 både med å ena sidan markerade glasögon och kortklippt skägg – som i tiden signalerade intellektualitet – och, å andra sidan det typiska konstnärsattributet basker. Men här finns även bilder av konstnären iklädd enkelt, vitt bomullslinne, manchesterbyxor och träskor då han skjuter in plåtar med glas i ugnen för bränning. Att Randi Fisher tvärtemot vad tiden påbjöd för kvinnor jämt gick klädd i byxor och enkel, grov arbetarskjorta är också välkänt. Konstnärerna fungerade på så vis själva som tydliga markörer för detta nya som kunde skönjas i deras konst.

För Fisher och Bergholtz innebar arbetet med glasmåleri en möjlighet att nå många människor med sin konst. Kanske särskilt Fisher lade vikt vid detta. Hon, som varit en framgångsrik målare i Stockholm sedan mitten av 40-talet, hade

nu lagt penseln på hyllan till förmån för glasmåleriet. Under 50-talet hade hon allt mer intresserat sig för konst i det offentliga rummet, och gjort muralmålningar på ett hotell i Stockholm och en skola i Landskrona och emaljmalningar för en tidningsredaktion i Sundsvall.²⁰ Hon hade också haft uppdrag inom teatern. Då Alf Sjöberg 1957 satte upp Carl Jonas Love Almqvists *Drottningens juvelsmycke* på Dramaten gjorde hon dekor och kostym.²¹ Från samma år är hennes ridå, utförd av Handarbetets vänner, för barnteatern i Medborgarhuset i Hägersten. Också inom kyrkan hade Fisher skaffat sig flera uppdrag; en kormatta för en Askersundskyrka 1955 och några år senare en ridå och kyrkliga textilier för Vantörs kyrka i Stockholm.²²

Då hon i slutet av 1957 intervjuades av en dagstidning, berättade hon hur stafflimåleriet för henne alltmer kommit att kännas som "ett arbete ut i luften" – det vill säga med oklar mottagare. Däremot uppgav hon att arbetet med att "medverka till att en kyrka blir vackrare och mera stämningsrik" kändes som en "mycket stor och allvarlig uppgift."²³

Både hon och Ralph Bergholtz såg på glasmåleriet med största allvar. Bergholtz var kritisk till vad han upplevde som en starkt förenklad syn på kyrkorummets funktion i allmänhet och glasmåleriets i synnerhet. Skämtsamt kallade han den för "epa-mystik", där glasmåleri används som ett slags enkel snabblösning för att uppnå sakral effekt.²⁴

Ralph Bergholtz var dessutom mycket målmedveten i arbetet med att låta glas-

måleritekniken vara en självklar del i all slags modernistisk arkitektur. Han gjorde flera glasmålningar utan religiösa motiv för att visa på möjligheterna för konstaren även utanför kyrkan. De verk han och Jan Brazda 1955 visade på Röhsska i Göteborg och H55 hade religiösa såväl som utomkyrkliga motiv (bland annat med titlar som "Akvariet" och "Biblioteket") – och tidskriften *Form*, exempelvis, illustrerade Alf Liedholms recension av Röhsska-utställningen enbart med de bägge konstnärernas motivmässigt profant orienterade glasmålningar.²⁵ Att deras verk av H55-organisatorerna ändå placerades i utställningspaviljongen för *kyrklig* konst talar dock för att glasmåleriteknikens historiskt sakrala konnotationer ännu överröstade motivens profana karaktär.²⁶

Lugn, nyorientering och framåtblickande

Under perioden 1959 till 1971 hade Bergholtz och Fisher i samarbete och ibland var för sig över 30 uppdrag för offentlig konst. De flesta gällde glasmåleri, men även textila verk och sådana i brons, kakel, trä, tegel och keramik. Parallellt med dessa löpte andra konstnärers projekt, som samtidigt växte fram i Glasverkstan under främst Bergholtz överinseende. Han och Fisher hade också 1963 gift sig och fått en dotter. Man kan anta att 1960-talet förmodligen på alla sätt och vis var intensivt.

Nästa decennium medgav ett större lugn, nyorientering och framåtblickande. Johannes Olivegrens kyrkobyggnadspro-

jekt blev färre när han blev rekryterad till arkitektutbildningen som lärare på Chalmers Tekniska högskola i Göteborg. Han blev också så småningom professor där, men gick bort innan pensionen, redan 1989 vid 63 års ålder. Randi Fisher och Ralph Bergholtz skilde sig. Hon sökte nya konstnärliga uttryckssätt och gjorde under både 1970- och 1980-talen resor både i Europa och utanför. När hon dog 1997 hade hon gjort långa resor både i Indien, till Nya Zeeland, Australien och Nicaragua och levtt kortare perioder i Danmark.

Ralph Bergholtz, som 1973 fyllt 65 år, riktade efter hand alltmer in sin verksamhet på Glasverkstan mot de projekt som andra konstnärer utförde där. Han gav också kurser i glasmåleri, i syfte att även på det viset föra sina mångåriga erfarenheter vidare. Bergholtz hoppades också att någon skulle ta över verkstan och ta vid när han slutade. Det blev konstnären Katarina Gill. Hon, som utbildat sig på Konstfack och Beckmans reklamskola i Stockholm, är Randi Fishers dotter i ett tidigare äktenskap med konstnären Olle Gill.

Katarina Gill hade som barn vistats ofta på Glasverkstan. Som vuxen hade hon assisterat både sin mor och Ralph Bergholtz i verkstan och strax innan Bergholtz död 1988 sade hon upp sig från arbetet som formgivare på Bra Böcker i Höganäs för att arbeta på heltid med glas och är sedan dess den som driver Glasverkstan och förvaltar det konstnärliga arvet efter Ralph Bergholtz.

Noter

1. Marianne Höök, "Drömtorpet direkt" i *Idun* 1952:19.
2. Alf Liedholm, "Bilder i glas" i *Svenska Hem* 1955:3.
3. Jan Brazda (1917–2011) föddes i Rom/Vatikanen och utbildade sig 1934–39 vid Konstakademien i Prag. Hans far Oskar Brazda var tjeckisk konstnär och hans mor den svenska författaren Amelie Posse. Brazda arbetade med måleri, glasmåleri och scenografi.
4. Ralph Bergholtz, "Glasmålning och nutida arkitektur" i *Paletten* 1955:1, s. 17.
5. Se till exempel "Ny teknik i glasmåleri för tillbaka till 1200-talet" i *Göteborgs Posten* 5 mars 1955, "Glasmålningsutställning" *Göteborgs Tidningen* 4 mars 1955 och Alf Liedholm, "Polykroma fönster" i *Form* 1955:3, s. 58–59.
6. "Första profana glasmålningen pryder Höganäsbolagets kontor" i *Skånska Socialdemokraten* 28 maj 1955.
7. Erik Olsons glasmålningar i Halmstadskyrkorna Heliga trefaldigheten (1954–55) och Sankt Nikolai (1956) samt Heliga kors kyrka i Ronneby (1955) gjordes i samarbete med Bergholtz. Se vidare Helen Fuchs, "Fönster mot himmelen" om Erik Olsons glasmåleri Magisteruppsats i konstvetenskap, Institutionen för konstvetenskap Lunds universitet 1993.
8. Hennes glasmålningar var färdiga 1960, men nyinvigningen av kyrkan efter den långa restaureringen skedde först 1961. Se vidare Linda Fagerström *Randi Fisher – svensk modernist* (diss.) Lund Ellerströms 2005, s. 149–155.
9. Fisher och Rodhe hade utbildat sig på Konstakademien i Stockholm under krigsåren, Fisher 1939–44 och Rodhe 1938–44. Hon hade dessförinnan 1937–39 gått reklamlinjen på Teknis, Tekniska skolan (idag Konstfack). Se vidare Linda Fagerström, "Randi Fisher - 1947 års kvinna", PHT 2008:2.
10. Kyrkan i Voxtorp restaurerades efter ett blixtnedslag då den medeltida korväggen raserats. Restaureringsarkitekt var densamma som för Västerås domkyrka; Erik Lundberg.
11. Detta blir tydligt bland annat i de glasmålningar Bergholtz under slutet av 1950-talet gjorde för det kapell Olivegren då ritade till S:ta Katharinastiftelsens lokaler i Österskär. Projektet utfördes innan trion inlett sitt samarbete på allvar,

- varför Bergholtz inledningsvis hade uppdraget i eget namn. Under arbetets lopp involverade han dock alltmer Fisher i processen, varpå målningarnas ursprungliga komposition och färg förändrades.
12. Tävligen avgjordes 1953 och förslagen ställdes ut på Röhsska museet i Göteborg och vid Historiska museet i Stockholm. Johannes Olivegren (1926-89) tog examen vid Chalmers Tekniska Högskola i Göteborg 1952 och startade eget kontor i samma stad två år senare. Han kom även att arbeta som lärare på Chalmers, från 1979 som professor. För mer om hans biografi se Anders Björkman, *Form rörelse ljus. En studie över Johannes Olivegrens kyrkoarkitektur* (diss.) Umeå 2001, s. 35-42.
 13. Gustaf Blomquist, "Konstnär i arbete: tålmodigt pussel att måla glasfönster till domkyrkan" *Vestmanlands läns tidning* 19 oktober 1957.
 14. Ralph Bergholtz, "Glas målning och nutida arkitektur" i *Paletten* 1955:1, s. 16-17.
 15. Ralph Bergholtz, "Glas målning och nutida arkitektur" i *Paletten* 1955:1, s. 16.
 16. Ralph Bergholtz, "Glas målning och nutida arkitektur" i *Paletten* 1955:1, s. 16.
 17. Ralph Bergholtz, "Glas målning och nutida arkitektur" i *Paletten* 1955:1, s. 16.
 18. Ralph Bergholtz, "Glas målning och nutida arkitektur" i *Paletten* 1955:1, s. 17.
 19. Staffan Källström, *Framtidens katedral. Medeltidsdröm och utopisk modernism* Stockholm 2000, s. 202.
 20. Stockholmshotellet var Malmen, numer Scandic Malmen. Skolan i Landskrona heter numer Seminaireskolan och tidningsredaktionen i Sundsvall *Dagbladet Nya Samhället*.
 21. Arbetet med *Drottningens juvelsmycke* var ett samarbete med Lennart Mörk.
 22. Kormattan för Sofia Magdalena kyrka i Askersund utfördes av kyrkans textilkammare Libraria och ställdes ut på H55, faktiskt jämte Ralph Bergholtz glasmålningar i paviljongen för kyrklig konst. Ridån för Vantörs kyrka var enbart Fishers, men de kyrkliga textilierna gjorde hon i samarbete med textilkonstnären Kaisa Melanton.
 23. Gustaf Blomquist, "Konstnär i arbete: tålmodigt pussel att måla glasfönster till domkyrkan" *Vestmanlands läns tidning* 19 oktober 1957.
 24. Ralph Bergholtz och Johannes Olivegren, "Kyrkprat". Samtal fört i Göteborg 28 juli 1958, nedtecknat och utskrivet på maskin. I Glasverkstans arkiv, Skäret.
 25. Se Alf Liedholm, "Polykroma fönster" i *Form* 1955:3, s. 58-59. Bilderna visar Jan Brazdas "Domen" och "Valv" samt Bergholtz "Kol" och en fotografi av honom, arbetande i Glasverkstan.
 26. Paviljongen för kyrklig konst på H55 ritades, liksom utställningens restaurangbyggnad Parapeten, av arkitekt Bengt Gate.

HAO TRINH
Från Saigon till Borås.
Några intryck från min livsresa
 Borås: Eget förlag, 2012. 58 sidor.

Det är ovanligt att invandrare skriver ner sin livshistoria, och så har egentligen inte skett i det här fallet heller. Hao Trinh har berättat, och hans gode vän fil. dr, teol. lic. och lektor Bo Göran Carlsson har skrivit ner hans levnadsminnen och sammanställt dem till denna bok. Tillsammans har Trinh och Carlsson åstadkommit en värdefull dokumentation.

Trinh är kines och föddes i Saigon i Syd-vietnam år 1961. De som minns Vietnamkriget och demonstrationerna runtom i världen, skulle kanske vänta sig en bok fylld av politik och minnen av väpnad kamp. Allt sådant lyser dock med sin frånvaro i denna bok. I Vietnam fanns gott om kinesiska invandrare, som i allmänhet bildade en medelklass, och Hao är övertygad om att "det alldeles säkert övervägande flertalet var motståndare till den kommunistiska gerillan". Kriget berörde inte invånarna i Saigon mer än att de kunde höra "ett avlägset kanondunder i fjärran". Den nordvietnamesiska segern 1975 fick dock långtgående följder.

Privat företagsamhet motarbetades. Arbetslösheten ökade, och levnadsstandarden sjönk. Haos familj började med självushåll. Själv sysslade Hao med jordbruksar-

bete i djungeln, "och närmare helvetet på jorden har jag aldrig varit." Vietnam och Kina blev fiender, och denna fiendskap gick ut över Vietnams kineser.

Följden blev massflykt. Särskilt vanliga var kinesiska båtflyktingar, och 1979 gav sig Hao iväg. I ett flyktingläger i Malaysia fick han välja land och valde Sverige. Det var då, det! Han anlände till ett snöigt Arlanda, och snön blev "en smärre chock" för honom. I övrigt har han enbart gott att säga om den tidens flyktingmottagning och om det nya



hemlandet. Vissa maträtter uppskattar han inte, men det är också den enda kritiken mot Sverige. "Jag gillar också svenskarnas sätt att vara, att alla tas omhand, att även sjuka, handikappade och arbetslösa har ett människovärde, det gillar jag."

Kinesernas bidrag till Sverige är väl i första hand kinesisk mat. Hao understryker likaså kinesernas starkare familjesammanhållning och deras livligare intresse för spel. Hao kom att arbeta på Borås Wäfveribolag och Adekema i Borås. Tyvärr blev det även i detta fall så, att invandrarna fick mindre bra arbeten. Hao kom i beröring med alltför många kemikalier och måste göra många tunga lyft. Han drabbades av diskbräck, opererades med god verkan och hamnade hos Samhall, där han nu arbetar. Han har uttalat några tankvärda ord om invandringen. Flyktigmottagningen var givetvis kostsam för Sverige, men "efter mindre än ett år i Sverige befanns vi vara i produktionen och goda skattebetalare, vilket tog infödda svenskar 20 år. Ur nationalekonomisk synvinkel var vi egentligen en ren investering."

Boken kan sägas bekräfta den gängse bilden av kineserna. De har lätt att anpassa sig, avviker föga från andra svenskar, är vänliga och artiga och som så många andra svenskar ganska förbehållsamma. Vi kommer inte Hao helt in på livet. Boken är minnen och inte några bekännelser. Här och var får vi dock glimtar av hans känsloliv. Hao har rest

åtskilligt, men han har inte besökt Vietnam efter flykten. "Många har frågat mig varför jag inte besöker Vietnam; de flesta av mina syskon och syskonbarn har varit där. Jag brukar svara att jag fick nog av Vietnam när jag en gång bodde där." Svåra förhållanden sätter sina djupa spår även i fördragsamma själar.

Framställningen är enkel och okonstlad. Hao Trinh berättar lågmält och utan anklagelser. Kanske just därför går hans berättelse in i läsaren och lämnar minnen efter sig.

Lars Gabrn

AXEL ODELBERG

Vi som beundrade varandra så mycket: Sven Hedin och Adolf Hitler

Stockholm: Norstedts, 2012. 336 s., käll- & personreg., inb.

Vetenskapligt skarpsinne, personligt mod liksom konstnärliga talanger behöver inom en och samma personlighet inte utesluta uruselt politiskt omdöme. Asienforskaren Sven Hedin (1865–1953) förkroppsligade under en stor del av sitt liv denna paradox. Hans brist på demokratiska övertygelser, borggårdstalet 1914 och en infantil beundran för starka män i historien må i moderna ögon vara blamerande i sig. För eftervärlden ter sig ändå hans krigstida uppslutning kring Tredje riket och Hitler som den svåraste fläcken på hans rykte. En måttlös beundran för Hitler liksom strävandena att bortse från övertygande bevis för Tredje rikets förbrytelser tog sig bisarra uttryck – även åren efter krigsslutet. Den 21 april 1949 höll han middag för några av sina vänner i etageväningen på Norr Mälarstrand 66. Bland gästerna fanns Axel Ax:son Johnson, dennes amerikanska hustru Margaret och deras dotter Mildred von Platen. Familjen Johnson hade under krigsåren varit övertygade anhängare av de allierade och umgänget med Hedin hade därför upphört. Nu var det dags att knyta ihop gamla vänskapsband. Under middagen knackade värden i

glaset, reste sig och bad om en tyst minut för Führerns minne. Att flera av gästerna raskt avlägsnade sig efter detta säger sig självt.

Axel Odelberg återberättade historien i boken *Äventyr på riktigt* (2008), en brett hållen biografi över Hedins liv. Författaren återkommer till händelsen även i sin nya bok *Vi som beundrade varandra så mycket*, en granskning av kontakterna mellan den tyske rikskanslern och den svenske forskningsresanden. Odelberg har tröskat igenom Hedins publicerade böcker, dagböcker, brev och intervjuuttalanden, alltsammans rikliga källor att ösa ur. Självlklart har även olika slags dokument i offentliga arkiv granskats. Goebbels dagboksanteckningar har skattats på representativa synpunkter på hur propagandaministern i egen person liksom Führern själv uppfattade Hedin som propagandist för den tyska regimen politik. Som helhet ger Odelbergs bok intrycket att bygga på gedigen forskning, historisk kringssynthet och omutlig sanningsvilja.

En redogörelse för ett så nedsolkat politiskt öde som Hedins erbjuder naturligtvis rika möjligheter till moraliska brösttoner och summariska domslut. Som författare frestas dock inte Odelberg av sådan lättvinlighet. Han låter citaten från Hedins egna texter tala. En annan fråga är sedan hur pass uppriktig dagboks- och rapportförfattaren Hedin var på sin ensliga kammare.

Ett litterärt grepp Odelberg använder är



att låta olika interlokutörer i framställningen tala i direkt anföring. Anteckningar i efterhand har alltså snickrats om till dialoger. Från historievetenskaplig synpunkt är greppet ytterst tveksamt, även om läsaren kan utgå från att ingenting av det som sägs saknar grund i textmaterialet som använts. Att tekniken rent litterärt ger skjuts och dramatisk puls åt framställningen – rimligtvis den verkan författaren velat uppnå – säger sig självt.

Till sin härstamning var Hedin 16-dels jude. Den insikten borde ha vaccinerat honom mot den nazistiska lögnen, att det var judarna som störtat världen i krig 1914 och dessutom diktat Versaillesfördraget. Förvisso kunde han hängiva sig åt pseudohumant ömkande under nästa krig, när han ställdes inför svåravvisliga dokument om grymheter som vännerna i Tyskland inspirerat till. Minst lika ofta föll han i dagboken tillbaka på judarna som upphovet till alla de olyckor grannlandet i söder hemsöktes av. Den 25 september 1943 skrev han: "[---] Det nuvarande kriget är också ett judarnas krig för världsherraväldet. Judar har lagt grunden till bolsjevismen och judarna regera i USA. De äga intet fosterland men de styra världen finansiellt. De äga ingen armé och ingen flotta men deras styrka är enorm."

Odelberg noterar, att Hedins judehat skärptes under senare delen av kriget. Trots rasistiska skyggglappar kunde han likafullt skynda till fängslade vänners undsättning, när han blivit underkunnig om deras öden. Han ställde även osjälviskt upp för personer han inte kände, men som kommit inom hans synfält genom att närskylda vänt sig till den berömde resenären för att få hjälp. Han skrev till olika koryfärer i Tredje riket och vädjade om nåd och strafflindring. På fullt allvar inbillade han sig dessutom, att det var genom hans insatser i samtal med Hitler som freden i mars 1940 efter Vinterkriget kommit till stånd. Milt uttryckt förefaller

detta anspråk lika övermaga som grundlöst. Kanske är sista ordet inte sagt än?

Ett ohyggligt exempel på kristet kärleksevangeliem lämnas av den svenske ärkebiskopen Erling Eidem, vilken i ett brev till Hedin i mars 1943 väddade om att den berömde resenären skulle använda sina kontakter i den tyska ledningen i syfte att förhindra att halv- och kvartsjudar utsattes för samma övergrepp som heljudar. Ärkebiskopens distinktioner bringar i åtanke ett uttalande av ärkepatriarken av Moskva någon gång under 1990-talet. För egen del sade sig den ortodoxe prästmannen aldrig kunna förlåta judarna för att dessa mördade Jesus Kristus!

Odelbergs bok ger en rik summering av krigsåren. Utan att själv analysera Hedins flerbottnade karaktär låter han den märklige mannen själv avteckna sig i ljuset av de många citat boken är uppbyggd kring. En märkvärdig resa väntar varje läsare som ger sig i kast med detta temperament, lika benäget för självsmicker, skrytsamhet och kryperi inför makten som berett till äventyrliga insatser för att bistå människor i nöd. Någon att bli riktigt klok på blir bestämt Hedin aldrig!

Olof Hägerstrand

ANDERS JARLERT

**Drottning Victoria – ur ett inre liv.
En existentiell biografi**

Stockholm: Carlsson Bokförlag, 2012.

411 s., personreg.

Drottning Victoria, svensk drottning 1907–1930, har uppmärksammats i flera böcker på senare år. Främst kanske i Bengt Jangfeldts hyllade biografi *En osalig ande. Berättelsen om Axel Munthe* (2003) och Stig Hadenius *Drottning Victoria av Sverige. Om kärlek, plikt och politik* (2010). När professorn i kyrkohistoria vid Lunds universitet, Anders Jarlert, tar sig an Victoria är dock utgångspunkterna andra än i de ovan nämnda böckerna. Förutom att Victoria är huvudperson, och inte en henne närstående person som Munthe, och att Hadenius bok är mer begränsad, ser Jarlert sin bok som en "existentiell biografi". En sådan utgår från den biograferades livsprojekt, från avgörande existentiella överväganden. Syftet är att förstå det personliga livet, vilken moralisk hållning som varit riktningsgivande och vad som har skapat mening i personens liv (s. 336).

För en person som Victoria, född 1862, död 1930, prinsessa av Baden, och fostrad i en from miljö, är religiositeten ett avgörande spår. Jarlert hävdar att den populärbiografiska litteraturen om Victoria till stor del har varit religionsblind. Till det har det

moderna samhällets syn på religionen som en privatsak bidragit, liksom en tendens att skilja mellan ideologi och teologi. I Victorias tankevärld kunde dessa inte skiljas åt. En förståelse av hennes liv kräver därmed att de religiösa tankarna tas på allvar, och till och med får bilda utgångspunkt för hela hennes liv. En annan utgångspunkt är hennes roll som kvinna och sjuk, plågad av neuras-teni. Förutom psykiska problem led hon av lungemfysem. Det bidrog till att hon långa perioder vistades utomlands. Sjukdomarna ökade det utanförskap hon upplevde i Sverige. Dessutom präglade hennes tankeliv av sjukdom och död.

Jarlert använder begreppet identifikation, i stället för det ofta använda begreppet identitet. Victorias kulturella identifikationer formulerar författaren som tre olika, men överlappande, fält. Riket – Guds rike, Tyskland och Sverige; sociala funktioner – utifrån hustavlans positioner som kronprinsessa, sedan drottning, som åhörare och som husmor; samt inre modeller – bibliska gestalter, Wagners musikdramatiska gestalter samt texter i Psaltaren eller av Markus Aurelius.

En politisk historiker tar naturligt nog sin avstamp i politiska skeenden, i ideologiska strider och i frågor som rör makt och resurser. Jarlert biografiska skildring av drottning Victoria utgår från religiöst formade begrepp och tolkningar. Sedan får dessa konsekvenser för den politiska nivån.

Här är det knappast fråga om att den ena eller andra inriktningen är rätt eller fel. Rimligen svarar de på olika sorts frågor. Victorias roll i det politiska skeendet kan inte förstås enbart utifrån hennes brottande med sin sjukdomsidentifikation eller hennes religiöst präglade livsvärld. Men förståelsen av hennes värld, hennes tänkande, kan inte utgå från den politiska personen Victoria. Hennes bevekelsegrunder var helt andra. En biografi som verkligen ska ta sitt objekt på allvar kan därför som Jarlert gör mycket väl utgå från den existentiella dimensionen. Inte minst för att ett sådant perspektiv kan utgöra ett korrektiv mot anakronistiska berättelser med andra utgångspunkter.

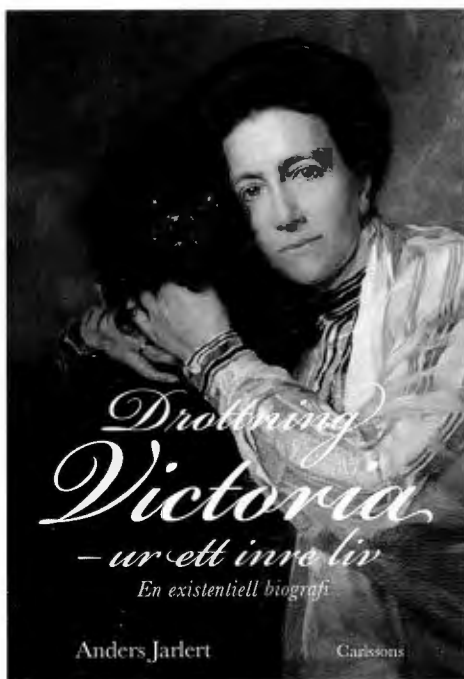
Jarlerts vägval leder till annat källmaterial än det, åtminstone för en politisk historiker, gängse. Stor betydelse har den konfirmationsbekännelse som Victoria författade vid 16 års ålder. Den publiceras för första gången i boken, på tyska och i svensk översättning. Berättelser som även ger inblick i det politiska skeendet finns dock också med. Victoria är i Baden när den tyska revolutionen i slutet av år 1918 når dit. Skildringen av hur revolutionära soldater kommer till släktens slott är både målade och välskriven.

Victoria var prinsessa av Baden när hon 1881 gifte sig med dåvarande kronprinsen Gustaf av Sverige – Norge. Deras barn var Gustaf (VI) Adolf, Wilhelm och Eric. Hennes morfar var kejsar Wilhelm I, ku-

sinen med samma namn (II) blev senare också kejsare, Tysklands sista. Med sina släktband kring Europas kungahus och som drottning tillhörde onekligen Victoria samhällets toppskikt, dess yppersta elit. Jarlert betecknar ändå skildringen av hennes liv som en förlorares historia. Som företrädare för starkt konservativa, för att inte säga reaktionära, styresideal, fick hon uppleva en ny tids ankomst. Släktens egendomar och kejsartron förlorades efter första världskriget och Tysklands sammanbrott. Revolution och folkstyre förpassade hennes livshållning till sophögen. Personligen led hon hela sitt liv av sjukdomar. 1888 miste hon sin lillebror, inom ett halvår sin morfar och sin morbror, 1890 sin mormor, 1907 sin far (och sin svärfar Oscar II) samt 1918 sin yngste son, den sjuklige Eric. 1923 gick modern bort, 1928 förlorade hon sin storbror. Att äldre släktingar går bort tillhör livets gång, men Victoria var uppfostrad i en tradition av hovsorg och döds kult vilket kom att präglade tillvaron.

Anders Jarlert passar också på att avliva en del myter om Victorias liv, vad som han, i Martin Kylhammars efterföljd, kallar faktoider. En sådan är att Gustaf V inte skulle ha vistats på det för hennes räkning uppförda sommarslottet på Öland, Solliden, förrän efter hennes död. I själva verket blev han bara några år efter invigningen 1906 alltmer fäst vid egendomen. Han var sedan där ofta, så mycket att Victoria någon gång

i brev klagade över att hon aldrig fick vara ensam. En ofta använd bild visar Victoria i tysk uniform, inspekterande ett tyskt regemente som fått hennes namn. Det var vanligt för tyska prinsessor av hennes rang, och den militära klädseln bar hon troligen bara vid detta tillfälle. En mer ren faktoid är att hon som tyska ogärna talade engelska, när det i själva verket var hennes intima språk som hon talade redan som barn. Relationen till den engelskfödda svärdottern Margareta, Gustav Adolfs första hustru, var inte alls



spänd utan mycket god, trots skilda hållningar i den annalkande världskrisen. Victoria kom också bra överens med kungahusets mest liberala företrädare, prins Eugen. Även läkaren Axel Munthe hade åtskilliga politiska åsikter som var motsatta hennes. Relationen till Munthe har en viktig roll i boken, men främst betonas den närhet som breven illustrerar. Relationen var "på flera sätt långt djupare än vad som var vanligt mellan patient och läkare, men jag kan inte tolka källornas vittnesbörd som något pågående fysiskt förhållande" (s. 344).

Victoria har setts som företrädare för tyska monarkistiska principer, en bedömning som författaren instämmer i. Men han ställer samtidigt frågan vad "tysk" betyder i detta fall? Traditionen i Baden var en annan än i Preussen, den stat som i allmänhet får stå som sinnebilden för det tyska under perioden.

Jarlert tar upp att Victoria inte var någon anhängare av den svenska författningen, 1809 års regeringsform. För henne var monarkin av Guds nåde, inte ett inslag i en konstitutionell styresform. Författaren utvecklar inte frågan vidare, men det säger något om Victorias distans också till tidens höger. Svenska konservativa använde RF 1809 som ett värn mot tidens liberala och socialdemokratiska krafter. Det var en svensk författningstradition, ansåg man, vilket liberala statsvetare som Axel Brusewitz i och för sig vände sig emot. Den gav

den styrande makten till konungen, medan den lagstiftande delades med riksdagen och rätten att bestämma skatter tillföll det senare. Victorias ideal i svensk historia blir snarast Gustav III:s regeringsform efter kuppen 1772 som satte punkt för frihetstiden. Det ger onekligen en bild av att Victoria, trots sin förmåga att acceptera andra åsikter i sin egen krets, inte bara stod mot tidens ström, utan snarare utkämpade en tidigare strid, mot att monarkin överhuvudtaget skulle konstitutionellt begränsas. Den frågan avgjordes dock 1809, mer än femtio år innan hon föddes.

Anders Jarlerts biografi är en stimulerande läsning, kanske mest för den inblick den ger i ett livsöde och ett tänkande vitt skilda från de flesta andra människor från samma tid som trätt fram i historiska undersökningar eller biografiska skildringar. Trots att hennes tankevärld redan under hennes levnad var på väg ut i kulisserna hade de betydelse i sin samtid. Utan förståelse för dessa kan vi inte förstå vad som drev henne, vilket i sin tur minskar förståelsen för hela den miljö hon verkade i. Utan förlorarna kan vi inte betrakta vinnarna på ett rimligt sätt.

Torbjörn Nilsson

ERIK PETERSSON &
ANNIKA SANDÉN

**Mot undergången. Ärkebiskop
Angermannus i apokalypsens tid**

Norstedts förlag, Stockholm 2012. 298 s.,
illustr., personreg.

Vem var Abraham Angermannus? Han hette från början Abraham Andersson, vilket han efter tidens lärda sed latiniserade till Abraham Andreae, med tillägget Angermannus efter sin ångermanländska hembygd. Så småningom tycks hans patronymikon ha kommit i bakvatten medan landskapsbestämningen stod kvar, alltså tvärtom mot exempelvis hans svärfar, den tidigare ärkebiskopen Laurentius Petri Nericus. Abraham Angermannus var en man som efter flera motgångar och ofrivillig exil nådde kyrkans högsta ämbete, ärkebiskopsstolen i Uppsala. Han skötte sin biskopssyssla med rivande, för att inte säga förfärande nit, men drabbades senare av en olycka. Om denna Abraham har doktoranden i historia Erik Petersson tillsammans med historikern Annika Sandén skrivit en läsvärd skildring, *Mot undergången*. Petersson blev känd för en större allmänhet när han 2008 gav ut *Den skoningslöse*, en biografi om kung Karl IX. Karl IX, då fortfarande hertig Karl, spelar en viktig roll även i *Mot undergången*. Som den ortodoxa protestantismens banérförare i Sverige var hertigen

länge Abraham Angermannus hjälpare och inspiratör, även om det så småningom skulle skära sig ordentligt mellan de två.

Ärkebiskop Abraham har även förut ägnats personteckningar; ett Peterssons och Sandéns tydliga syfte med den nya boken är att sätta in honom och framför allt hans så kallade räfst i ett större sammanhang. Ogynnsam väderlek med missväxt och hungersnöd som följd betraktades som Guds straff över ohörsam allmoge. Något måste göras för att höja den sedliga andan i bygderna. Ärkebiskop Abraham lät yxan gå och ris och piskor vina, men det var hertig Karl som var inspiratören, det är en central tanke i boken.

Innan Abraham Angermannus kunde iscensätta denna räfst, hans egen och bokens höjdpunkt, hade han emellertid många öden att genomgå.

Han var alltså en bondson från mellersta Norrland, född omkring 1540 i en troligen relativt välbärgad familj, som fick möjlighet att ägna sig åt högre studier – dock inte vid Uppsala universitet som låg för fäfet, utan i Rostock i Nordtyskland. Där fick han kontakt med den ortodoxa lutherska protestantismen och fann strax att det var den och inget annat som borde prägla det svenska kyrkolivet. Det var nu inte alls självklart vid denna tid. Gustav Vasa hade visserligen genomdrivit reformationen redan 1527 men var väl egentligen inte själv särskilt teologiskt intresserad. Sönerna Erik, Johan och Karl

drog åt olika konfessionella håll – Erik och framför allt Karl i ett slags krypto-kalvinistisk riktning, Johan med en tydlig förkärlek för katolicismen eller åtminstone vissa viktiga egenskaper hos denna.

Ungefär samtidigt som den unge Abraham återvände till hemlandet störtades Erik XIV av sin halvbroder Johan som uppsteg på tronen med ordningsnumret den tredje. Här följde nu tre decennier där landets religion verkligen låg i stöpsleven, och Abraham blev förstas en viktig kombattant på den lutherska sidan, medan katolicismen samtidigt vädrade morgonluft stärkt av Johan III:s intresse för Rom. Petersson och Sandén förmedlar bilden av hur katolikerna, ledda av den norske jesuiten Kloster-Lasse, hade sitt högkvarter i det gamla gråbrödraklostret på nuvarande Riddarholmen medan Abraham och hans lutherska vänners fäste fanns i Bykyrkan bara några hundra meter därifrån; upplagt för mer eller mindre handfasta urladdningar, kan man gissa.

Abrahamt hårdföra protestantism prövade kung Johans tålmod och det var nu som olika former av exil, i Roslagen, på Åland, i Tyskland, blev följden för Abrahams del. När han så återkom efter kungens död var det som nyvald ärkebiskop, en triumf för den forne landsflyktingen som kunde vigas i Uppsala, dock utan "smörjelse, biskophatt, kryckio och annat påvens larver", som det heter med en formulering som kunde ha verkat roande om det inte varit för det fak-



tum att mitran och kräklan verkligen hölls borta från den svenska biskopsutstyrseln i halvtannat sekel (och ännu saknas i våra skandinaviska systerkyrkor).

Nu var Johans genomkatolske son Sigismund kung, men han tillbragte sin mesta tid i sitt polska valrike och Abraham kunde ge sig i kast med sin stora, mytomspunna räfst, påhejad av hertigen. Räfsten genomfördes på flera håll, men fullständiga protokoll finns bevarade enbart från Linköpings

ERIK PETERSSON & ANNIKA SANDÉN

Mot undergången. Ärkebiskop Angermannus i apokalypsens tid

stift, varför författarna, bäge med anknytning till denna lärdomsstad, koncentrerar sig på turerna här. Det märkliga tycks ha varit att en rad brott som under den katolska tiden föll under kyrkans domvärjo hade flyttats över till världslig jurisdiktion – med tydligen icke önskvärt resultat. Abrahams mission var sålunda att åter stärka kyrkans dömande och straffande makt, trots att han var en så stark motståndare till allt vad påviskt var. Vad angår skilsmässor märks en liknande tendens. Luther hade avsakramentaliserat äktenskapet, varför skilsmässor skulle kunna accepteras, om också inte när och hur som helst. Som författarna konstaterar var emellertid ärkebiskop Abraham bestämd motståndare till att äkta makar finge skiljas, utom i extrema undantagsfall.

Skildringen av räfsen väcker både munterhet och förskräckelse. Det handlar mest om hor och lägersmål men även våld förekommer. Vissa av brotten är sedda med nutidsfärgade glasögon rena banaliteter, andra, förvisso, desto fasansfullare som barnamord till exempel. Straffen blev ofta hårda, många i allmogen risades blodiga, och även dödsstraff utdömdes.

Trots sin ortodoxa protestantism höjde aldrig Abraham upprorsfanan vare sig mot Johan III eller Sigismund. Tvärtom fortsatte han att vara lojal med den senare även sedan hertig Karl mot slutet av 1500-talet gjorde klart att den katolske kungen måste bort. Och detta bidrog uppenbart till ärke-

biskopens fall. När Karl till slut tvingat i väg sin krönte brorson lade han inte fingrarna emellan – Linköpings blodbad är ju välkänt. Något dödsstraff blev det nu inte för Abraham, men väl avsättning och fängelse tills han avled 1607, vilket kanske av många upplevdes som en rättvis följd av hans hänsynslösa framfart i landsbygden.

Här har vi den stora gåtan i boken: Tog hertigen efter hand avstånd från räfsen på grund av dess excesser, eller använde han i stället räfsen som ett slagträ mot den ärkebiskop han länge uppmuntrat men som satsat på fel häst i och med sitt stöd till kung Sigismund? Svaret får kanske läsaren själv grubbla fram.

Boken är som sagt läsvärd, rentav mycket läsvärd för alla med intresse för person-, rätts- och kyrkohistoria. Bildmaterialet är en smula märkligt men samtidigt medryckande. Ett fel, fastän litet, förtjänar trots allt att påpekas: Ärkebiskopen kallas på ett ställe kyrkans överhuvud, men det prerogativet var ju påvens under den katolska tiden, och blev sedan kungens. Svenska kyrkans primas var och är en rättare bestämning av ärkebiskopen. Ett extra plus får boken för att den utöver den vanliga, fullständiga personförteckningen med sidhänvisningar även erbjuder en tablå över vad som kallas aktörerna med några rader om huvudpersonerna. Detta är som jag ser det ingen blinkning åt populärhistoriens håll utan tvärtom föredömligt när det rör personhistoriska

verk; särskilt om det som här behandlar en rad med latiniserade namn, ofta med risk för sammanblandning (exempelvis de bägge ärkebiskoparna Laurentius Petri, Abrahams svärfar respektive svåger).

Michael Bejke

GUNILLA THORGREN

Ottar & kärleken. En biografi

Stockholm, Norstedts 493 s., illustr.

personregister, litteraturlista

Elise Ottesen-Jensen (1886–1973) – gemensamt känd som "Ottar" – uppges i baksidestexten till denna bok numera vara orättvist bortglömd. Det är en bedömning som inte känns alldeles korrekt. Som en av det svenska 1900-talets mest beryktade kringresande brandtalare – vid sidan av Hinke Bergegren och Kata Dahlström – kommer hon rimligen länge ännu att finnas kvar i våra minnen. Hon är den person som var ojämförligt främst när det gällde att revolutionera mångas synsätt ifråga om sexuallivet och härigenom mycket påtagligt lättade bördorna för massor av kvinnor, särskilt då inom arbetarklassen. Som outtröttlig pionjär inom sexualupplysningen var hon i det närmaste unik. Man kan bara undra varför det dröjt så länge innan hennes biografi kommit. I gengäld är detta förmodligen bara av godo eftersom närhet i tid lätt kan förvilla perspektiven. Den flyhänta journalisten Gunilla Thorgren har hållit i pennan. Som mångårig redaktör för den socialpolitiska tidskriften *Pockettidningen R* och tidigare statssekreterare vid Kulturdepartementet och författare till en bok om det tidiga sjuttioalets kvinnorörelse *Grupp 8 & jag* har hon förvisso den rätta bakgrunden.



Född i Stavanger med en snarast stockkonservativ prost till pappa kom Ottar tidigt att reagera starkt mot sin bakgrund och anslöt sig till syndikalisterna. Hon gifte sig med en av rörelsens främsta förträdare Alfred Jensen och följde senare denne till Sverige 1919 – i realiteten deporterade från Danmark – och belyste som journalist orättvisor i det dåtida svenska samhället mellan kvinnor och män, mellan fattiga och rika. Men det var alltså upplysning inom det sexuella området som till slut upptog all

hennes tid. Med början på tidigt tjugotal började hon resa runt i landet och föreläsa. Trots förbud undervisade hon – ofta bakom ett draperi eller ute i boden – om hur pessar och kondomer fungerade. Och inte sällan gav hon adresser till illegala abortläkare. 1933 startade hon Riksförbundet för sexuell upplysning (RFSU) som kom att bli ett centralt vapen i arbetet.

Det är viktigt att minnas att detta alltså länge var något högst otillåtet i vårt land. Ända fram till 1938 var det i lag förbjudet att informera om preventivmedel och våldtäkt inom äktenskapet kriminaliserades först 1965. Dessutom togs abortförbudet bort så sent som 1975 – två år efter Ottars död.

Samtidigt står det klart att kunskaperna i dessa frågor var – och kanske alltså är – en fråga om samhällsklass. De bättre situerade grupperna visste hur man skulle skydda sig medan situationen var den omvända för arbetarhustrurna. Thorgren återger långa utdrag ur brev Ottar fick från förtvivlade och nedbrutna kvinnor och män. De interiörer som avslöjas är ofta direkt skakande med inblickar i och bevis på mänskligt elände. Men i hennes korrespondens ingick också brev från tacksamma mottagare av hennes råd om preventivmedel, veneriska sjukdomar, aborter liksom kloka tankar om kärlek och samlevnad överhuvudtaget.

Mot den bakgrunden kan det förefalla lite märkligt att Ottars personliga situation inte på långa vägar kan karaktäriseras som

harmonisk. Äktenskapet med Jensen var definitivt inte lyckligt; sonen de fick dog vid späda ålder. Maken hade affärer vid sidan av och lämnade till slut Ottar för den betydligt yngre husan. Kanske detta i gengäld förstärkte hennes externa aktiviteter; att hennes personliga engagemang i andras problem och svårigheter blev en sorts ersättning när privatlivet inte fungerade.

Alldeles reservationslöst är man kanske inte beredd att rekommendera boken. Sålunda kunde Thorgren gott ha ägnat mer utrymme åt att förklara Ottars alldeles egendomliga – som vi tycker snarare direkt skrämmande – tjugotalsfunderingar om rashygien. Hon förespråkade sålunda sterilisering liksom aktiv dödshjälp ifråga om funktionshindrade. Att skylla dessa Ottars åsikter på tidsandan är att göra det alldeles för lätt för sig och föga rimligt redan med tanke på att hon på en rad andra områden så tydligt gick till storms just mot den.

Biografier kan som bekant skrivas efter olika mönster. Vanligast är kanske att fokusera på ett rent kronologiskt grepp – från vaggan till graven. Men inte så sällan väljer författaren i stället att spegla den biografierades levnad och agerande genom ett antal tematiska texter. Det verkar som om Thorgren inte kunnat bestämma sig för vilken av dessa båda metoder som hon velat följa, något som leder till vissa oklarheter och upprepningar. En del rena faktafel hade dessutom kanske kunnat undvikas med hjälp av

en vaken förlagsredaktör. Sålunda infördes allmän rösträtt för män till andra kammaren – om ock det skedde motvilligt – av Arvid Lindmans regering redan 1907; inte 1918 som anges i boken. Än konstigare är att Venstres parti i Norge 1910 sägs ha varit en motsvarighet till det svenska Bondeförbundet, som vid denna tid faktiskt ännu inte hade bildats. Den givna parallellen i vårt land är ju i stället Karl Staafs liberala parti.

Vidare hade jag önskat att boken försetts med en notapparat; inte så sällan undrar man som läsare nämligen varifrån en uppgift kommer. Och allvarligare ändå: den avslutande litteraturlistan är alldeles för kort; bara något över fyra sidor i en bok om nästan femhundra. Nog borde exempelvis verk av både Fredrika Bremer, Elin Wägner och Eva Moberg ha återfunnits där. Åtminstone de två förstnämnda bör rimligen ha varit klara inspirationskällor för Ottar. Den största kritiken måste dock riktas mot det utomordentligt märkliga i att boken – åtminstone den upplaga som jag har läst – faktiskt saknar en innehållsförteckning; en verkligt svårförståelig fadäs som i och för sig Thorgren knappast kan lastas för. Det behöver inte närmare påpekas att de sammanlagda effekterna av dessa brister givetvis är att bokens användbarhet i olika forskningssammanhang begränsas högst avsevärt.

Dessa invändningar till trots måste totalomdömet ändå bli att Gunilla Thorgren

författat en högst innehållsrik och läsvärd biografi, där inte minst fotografierna ingår som en viktig del. Det rör sig alltså om ett slags äreminne över en alldeles tveklöst remarkabel kvinna. Läsaren bjuds mycket av tidsfärg och inkännande i dåtida diskurser men också ett antal klara överraskningar. Hur välkänt är till exempel att Ottars insatser även internationellt var så omfattande och att hon var en given – och av Tage Erlander lanserad – kandidat för Nobels fredspris?

Bo G Hall

GÖRAN BÖRGE

Grekiska sidospår

Stockholm: Carlsson Bokförlag, 2012.

224 s., inb., illustr.

"Ingen litteratur är mera förflackande än en god reseskildring. Ju större geografiska ytor den rör sig på ju mer förflackande är den för den stackars inåtvända själ, vars innersta väsen egentligen är att strama åt sig till en taljerepsknop och aldrig resa. Ty så har omständigheter och förhållanden gjort människan – genom årtusenden har hennes nomaddrift förträngts."

Så inledde Harry Martinson sin betraktelse "Världsnomaden" i *Resor utan mål* (1932). För mer än en mansålder sedan när jag första gången läste raderna i Martinsons essä hajade jag till. Reseskildringen, en förflackande genre? Jag som älskade både att läsa sådana böcker och även att med tummens hjälp söka mig ned i Europa. Vad kunde finnas att invända mot en sådan strävan att "vidga vyerna"? Var jag sålunda en "flack" människa, inriktad på yttlig förströelse? Martinsons tes var dock mer djuptänkt än min tonåriga känsloreaktion. Hans idé utgjorde en del av den världsnomadfilosofi han utvecklade under dessa år. Ingen människa borde vara bofast, var tanken. Alla borde röra sig över kontinenterna, stanna för kortare uppehåll – lära känna världen och sig själva. Horisonten skulle aldrig vara

fast. Det stationära livet var förkastligt – en nomadisk tillvaro var något att eftersträva. Martinson kom längre fram att skrota sin nomadfilosofi, men hans förkastelsedom över reseskildringar stannade kvar i mitt medvetande.

För egen del har jag aldrig stött på någon som bättre motsvarar drömmen om resandet som en livsform än Göran Borge. Han tycks aldrig ha stillats i sin iver att finna nya resmål, att söka sig fram längs obefarna resvägar, att konfronteras med ruiner och orter bortom reseböckernas anbefallda rut-ter. Han har skrivit böcker om Rumänien, Sardinien, Västasien och Nordafrika. Han debuterade som skönlitterär författare med några romaner och novellsamlingar. Ägnade sig under tiden åt film- och litteraturkritik ibland annat *Aftonbladet* och *Svenska Dagbladet*, men övergick med tiden till att skriva om resor i Sydeuropa, särskilt Italien. Boktitlar som *111 italienska författare: intervjuer och presentationer* (1969), *Det andra Italien: färder mellan nu och då i den italienska södern* (1981) liksom *På sardernas ö* (1988) vittnar om författarens djupa förtrogenhet med ett kulturområde som rätt få svenska skribenter inriktat sig mot.

Borges språk är finslipat, nyansrikt och spetsat med understucken tidskritik. Förvisso var han ingen vän av mycket i den moderna världen, i synnerhet som han med egna ögon kunnat se hur massturism med ty åtföljande "förflackning" gröpt ur eller



helt utplänat mycket av genuin folkkultur i områden som hemsökts av den nya tidens larmande och kapitalstarka turister.

Den antika världens omfattning var Borge livsluft. En av hans böcker heter kort och gott *Kring Medelhavet* (1989). Rubriken kan stå som en sammanfattning av hela hans bevakningsområde. Han arbetade alltid med dubbla tidsplan: det förgångna gjorde sig närvarande genom läsefrukter och viskningar. Han arbetade alltid med ena örat tryckt mot historiens vägnät, lika uppmärksam på avlägset hovtramp från främmande

inkräktare som på marknadsplatsens fredliga samtalsämnen. Uppenbarligen var han mycket väl inläst på kulturområden han gav sig i kast med. Inget fick lämnas åt slummen. Därför finns alltid auktoritet och insikt bakom hans uttalanden vare sig här är fråga om arkitektur, arkeologi, politik, ekonomi eller etymologi. Boktitlar som *Från Ararat till Eufrat* (1992), *Öar och öknar* (1995), *Vägsqualp i öknen* (2000), *Sidor av Sahara: Egypten, Libyen, Marocko, Västsahara* (2008) vittnar om att det ursprungliga bevakningsområdet vidgats till att omfatta en större del av den antika romerska världen. Likväl fanns Italien kvar som gammal lojalitet, vilket den kärleksfulla boken *Hemma på Capri* (2001) vittnade om. En förnämlig skildring av en viktig antik handelsplats bör också nämnas: *Palmyra – undret i öknen* (2006).

Börjes kvaliteter som skribent har redan antytts. Han skriver med skärpa och inläst klockhet, med inlevelse och vida historiska perspektiv, konkret närvaro och generaliserande sammanfattning. Till detta bör fogas hans utsökta fotografier, präglade av konstnärlig känslighet och påtaglig skönhetslidelse.

Göran Börge avled i oktober 2012. Grekiska sidospår blev hans sista bok. I den har han sammanställt erfarenheter och minnen från återkommande resor till Medelhavets östligaste halvö liksom till Kreta. Peloponnesos avhandlas i ett antal fina skisser, där samtid och historia på ett försynt sätt flätas

samman. Omdömet må även gälla skildringarna från områden norr om Korintiska viken eller för den delen Evia (Euboia) och Attika. Vad jag noterar i denna bok är att författaren mer än i sina tidigare ägnat intresse åt växtlighet och blomster. Här finns underbara utblickar över grekiska landskap lika väl som inträngande beskrivningar av örter som avsöndrar dofter och liv åt dessa karga nejder. Alltsammans bär prägeln av insikt, förtrogenhet, längtan till något stort och bättre i livet än vad de patenterade turistbroschyrerna utlovar. Jag har läst Göran Börjes sista bok med intresse och beundran.

Olof Hägerstrand

**BIOGRAFISKT LEXIKON FÖR
FINLAND, BAND 1–4**

Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland – Stockholm: Atlantis, 2008–2011.

1. Svenska tiden 775 s.; 2. Ryska tiden 1047 s.; 3–4 Republiken 1911 s., inb., personreg.

Detta omfattande biografiska verk har i Finland flera både svensk- och finskspråkiga föregångare. *Finlands minnesvärde män* utkom omkring 1850 i häften, samlade i två bokband, och *Finsk biografisk handbok* 1903 i två volymer. På finska utkom *Kansallinen Elämäkerrasto* (Nationalbiografiskt lexikon) i fem volymer 1927–1934. Det allmänna uppslagsverket *Finland* med tämligen rikhaltigt biografiskt material trycktes i fyra volymer 1982 – 1985 och i ny utökad upplaga 2003–2007, då i fem delar, allt på svenska.

Det aktuella uppslagsverkets artiklar baseras huvudsakligen på material som producerats inom Finska Historiska Samfundets projekt *Suomen kansallisbiografia* (Finlands Nationalbiografi), publicerat 2003–2007 av Finska litteratursällskapet med professor Matti Klinge som huvudredaktör. Detta finskspråkiga verk omfattar över 6000 personartiklar samlade i tio volymer. Den nu föreliggande svenska versionen med drygt 1600 biografier och med docenten vid Åbo Akademi Henrik Knif som huvudredaktör innehåller till övervägande del från finska

översatta artiklar men också ett betydande antal nyskrivna och då primärt svenskspråkiga.

Från det rikssvenska och 1918 påbörjade *Svenskt biografiskt lexikon* (som för närvarande brottas med bokstaven S) skiljer sig den finlandssvenska utgåvan inte endast beträffande omfattning och volym utan också såtillvida att i de senare delarna 3 – 4 även ett antal nu levande personer biograferas.

Ytterligare ett par speciella kategorier kan noteras, nämligen "utomlands födda upptäcktsresande, som gjort Finland be-



kant utomlands" och "ledande befäl för främmande eller ockuperande makt som under kortare eller längre perioder haft ett stort inflytande över finländska förhållanden". Som exempel från den förstnämnda gruppen kan nämnas den person som inleder hela bokverket, italienaren Giuseppe Acerbi (1773–1846). Denne företog 1799 en resa till Nordkap under vilken han stannade till några månader i Uleåborg. Han skrev ned sina intryck i en resebok, utgiven i London 1802, och gjorde därmed norra Finland känt i vida europeiska kretsar. Exempel från den senare gruppen utgör Nikolaj Bobrikov (1839–1904), generalguvernör i Helsingfors under den ryska tiden från 1898 fram till dess att han togs av daga av Eugen Schauman 1904 och Rüdiger von der Goltz (1865–1946), generallöjtnant och kommandör för den tyska Östersjödivisionen, vilken befriade Helsingfors 1918. Även Wipert von Blücher (1883–1963), tyskt sändebud i Finland 1935–1944, får kanske, ehuru civil, hänföras till samma kategori.

Exempel på i sammanhanget kanske något oväntade titlar är "Rahja, Eino revolutionär" och "Niska, Algot spritsmugglare".

Någon detaljgranskning av detta omfattande verk kan här givetvis ej komma i fråga, dock med ett undantag. Två av författarna tycks nämligen – sannolikt oberoende av varann – ha råkat begå samma misstag. Om författaren Jarl Hemmer (1893–1944) skriver litteraturvetaren professorn H. K.

Riikonen: "Senare intresserade han sig för den högkyrkliga och socialt engagerade Oxfordrörelsen". Och om professorn och Tammerfors-biskopen Eelis Gulin (1893–1975) skriver biskopskollegan Paavo Kortekangas på tal om dennes medverkan i nordiska kyrkomäns strävan att minska spänningen mellan stormakterna under mellankrigstiden: "Aktiviteten inspirerades delvis av den högkyrkliga Oxfordrörelsen som uppkom i England i början av 1930-talet och arbetade för en reformation av moraliska och religiösa värderingar". Här föreligger uppenbarligen hos båda författarna en sammanblandning av två helt olikartade och ej besläktade Oxfordrörelser.

Den "klassiska" Oxfordrörelsen var en teologisk rörelse med förankring i högkyrkliga strömningar inom den anglikanska kyrkan i England under 1800-talet. Den uppkom kring 1830 vid Oxford-universitetet – därav namnet – och syftade ursprungligen till att forma en medelväg mellan den romerska och reformerta kyrkan. Den drev emellertid alltmer i riktning Rom, inte minst sakramentalt och liturgiskt. Rörelsens främste företrädare J. H. Newman (1801–1890), konverterade följdriktigt till romersk-katolska kyrkan 1845 och blev senare mest känd som kardinal Newman.

Den "moderna" Oxfordrörelsen, ofta benämnd Oxfordgrupp-rörelsen, har däremot sitt ursprung i USA med den lutherske prästen Frank Buchman (1878–1961) som

upphovsman. Denna rörelse var ej kyrklig och då än mindre högkyrklig. Den var inriktad på individens "förvandling" genom överlåtelse till Gud, samling i grupper med ömsesidig syndabekännelse och gemensamt mottagande av Guds ledning. Sitt namn fick rörelsen av att den första gruppen råkade bildas i Oxford 1921. Den siktade mot ett samhälle, präglad av de fyra "absoluterna": absolut ärlighet, renhet, osjälviskhet och kärlek. Under det nya namnet *Moral Re-Armament* (MRA, Moralisk Upprustning) siktade man än högre och ansåg sig genom inverkan på ledande personer inom stats- och samhällsliv ha bidragit till fred och försoning mellan länder och folk. Den blev från slutet av 1920-talet något av en världsrörelse med anhängare bland alla raser, nationer, konfessioner och samhällsklasser. Efter andra världskriget fick den sitt centrum i Caux-sur-Montreux i Schweiz, dit man kallade till möten och konferenser av större eller mindre format. Numera tycks rörelsen ha avstannat och hamnat i skymundan.

Det var denna 1900-talets Oxfordgrupp-rörelse som inspirerade både Hemmer och Gulin och ingalunda 1800-talets högkyrkliga Oxfordrörelse. Gulin var definitivt inte högkyrklig, veterligen ej heller Hemmer. En annan som hämtade inspiration ur samma Oxfordkälla var konstnären professor Lennart Segerstråle i Borgå. Om honom skriver filosofie doktorn Erkki Anttonen

mera korrekt att han 1939 blev medlem i "den religiös-politiska Oxfordrörelsen och i MRA och hade en ledande ställning i rörelsen i Finland". Han berättar också att Segerstråle medverkade till utsmyckningen av dess centrum i Caux med fresken "Vid livets källa" (1959).

En som däremot påverkades av den äldre Oxfordrörelsen var kyrkoherden och författaren Valdemar Nyman (1904–1998) i åländska Finström. Om honom skriver journalisten Gustaf Widén helt riktigt: "Den högkyrkliga rörelsen i England med Oxfordrörelsens grundare John Henry Newman, senare bekännande katolik, som portalgestalt, gjorde starkt intryck på den unge Nyman".

"Det personliga är det högsta i historien" ansåg på sin tid Erik Gustaf Geijer. Visst är att studium av enskilda personers levnadsöden och livsgärningar som biprodukt ger en myckenhet av kunskap om vederbörande lands och folks historia. I vårt land råder på sina håll ibland rent häpnadsväckande okunskap om vårt östra broderland Finland – om den gamla svenska "rikshalvan" före 1809, om det ryska storfurstendömet 1809–1917 och inte minst om den självständiga republiken därefter och dess överlevnadskamp i tre krig. Bokverket *Biografiskt lexikon för Finland* kan bidra till att fylla ut dessa kunskapsluckor och bör därför även från rikssvensk sida välkomnas och mottas med stor glädje och med förhoppningen att det fram-

deles kommer att finnas tillgängligt på flertalet offentliga bibliotek i vårt land.

S. Gunnar Edlund

EVERT BAUDOU

Oscar Montelius. Om tidens återkomst och kulturens vandringar

Kungl. Vitterhets & Antikvitets
Akademien i samverkan med Bokförlaget
Atlantis 2012. 413 s., illustr., personreg.

Nestorn ifråga om bronsåldern och äldre tid i de norra delarna av vårt land – professorn i Umeå Evert Baudou, numera emeritus – har åstadkommit vad som får betraktas som ett alldeles ovanligt välmotiverat och välskrivet äreminne över Oscar Montelius (1843–1921) en av dem som på sin tid lyckades sätta arkeologin på vår vetenskapliga karta. Skriften ingår i Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens skriftserie *Svenska Lärde* som innehåller större, populärt hållna biografier över framstående äldre svenska forskare och författare inom akademiens ämnesområden.

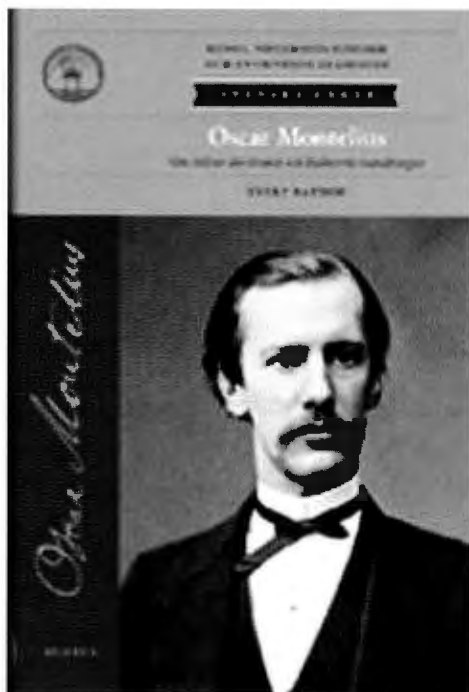
Biografier kan som bekant ges mycket skiftande former. Är den porträtterade personen – som i detta fall – en vetenskapsman kan det falla sig naturligt att i första hand spegla dennes insatser som forskare och den framgång dessa uppnått. Men Baudou har bredare ambitioner än så och vill skildra sambanden mellan Montelius personlighet och dennes verk, allt mot bakgrund av den samtida forskningen, kulturen och samhällslivet. Syftet är att söka förstå den forskningsprocess där Montelius agerade

och hur han uppträdde i olika kollektiv och mötte acceptans eller dissonans. I boken ställs hela tiden frågan om hur pass beroende från kollektivet individualisten Montelius var. Verkets undertitel fångar in hans två bakomliggande vetenskapliga frågeställningar: att tidsbestämma det arkeologiska materialet och att förklara de kulturella förändringarna. Med andra ord sökte han den förhistoriska tidens kulturhistoria.

Bilden kompliceras av Montelius komplicerade relationer till den ett år äldre ar-

keologen och kulturhistorikern Hans Hildebrand, vilken ingick i hans nära umgänge och under lång tid föreföll ligga ett steg före i forskningen. Ända fram till 1907 var Hildebrand dessutom formellt hans chef vid Statens historiska museum, något som givetvis påverkade deras inbördes förhållande. Föga förvånande mot denna bakgrund ägnas Hildebrands insatser stort utrymme i skriften även om Baudou värjer sig för att beskriva den som en dubbelbiografi. De jämförande avsnitten är emellertid så långa att en sådan beteckning inte hade varit alldeles orimlig.

Det är viktigt att ha klart för sig att det senare 1800-talets framväxt av en akademisk arkeologi i Sverige och Norge inte var unik utan att liknande tendenser fanns på många andra håll i Europa. Antropologer och arkeologer forskade om de tidigaste människorna vilket väckte intresse. Etnologer och kulturhistoriker skapade sammanhang som stred mot vad den klassiska bildningen hade lärt. Människor och nationer sökte sina rötter samtidigt som Darwin och den politiska liberalismen öppnade dittills stängda dörrar. Genom den nya stenåldersforskningen om den tidigaste människans och kulturens utveckling kom fokus under lång tid att ligga på antropologi och geologi. Giltigheten i treperiodssystemet – sten, brons och järn – i olika delar av Europa diskuterades; bland annat vid *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques*.



Resultaten av Montelius forskarmödor uppmärksammades och lästes av hans kollegor i Europa. Han medverkade mycket aktivt i det internationella samarbetet och deltog i alla kongresser från den fjärde i Köpenhamn 1869 till den fjortonde i Genève 1912.

Hans huvudinsatser kom att gälla den då ännu rätt så okända bronsålderns problem, till exempel dess kronologi liksom kulturens uppkomst och förändringar samt betydelsen av de långväga kontakterna. Målet var alltså kunskap om folkets liv och odlingens framsteg och vägen dit gick enligt Montelius via forskning om de samtidiga vittnesbörderna som arkeologerna grävde fram.

Hans gärning stämmer väl överens med den tilltro till utveckling och framsteg som i så hög grad kännetecknade det slutande 1800-talet. Baudou påpekar att fornforskningen alltid har påverkats av den omgivande politiska och sociala utvecklingen. Vid denna tid nådde sålunda flera vetenskaper – såsom geologi och biologi, men även arkeologin – ut i samhället och blev krafter att räkna med. I en av Vitterhetsakademien 1871 belönad tävlingsskrift angav Montelius ett motto hämtat från Tacitus som i översättning lyder "Sanningen bekräftas genom iakttagelse och dröjsmål, det oriktiga genom snabbhet och osäkerhet". Devisen speglar Montelius hela forskargärning och uttrycker hans inställning till vetenskapen och forskningens mål och metod.

Även om delar av hans vetenskapliga pro-

duktion numera är föråldrade bör framhållas att hans verk Sveriges hednatid under mer än halvt sekel utgjorde grunden för våra kunskaper om Sveriges forntid. Första upplagan kom 1873 och innebar en radikal förändring gentemot tidigare synsätt. Skriften spreds till skolor och lärare och omarbetades 1902 och 1919, varefter den publicerades i oförändrat skick så sent som 1948, vilket säger åtskilligt om dess genomslagskraft.

Montelius *Tidsbestämning inom bronsåldern* utgavs 1885 och är en av svensk arkeologis stora framgångar, rentav den största. Baudou citerar sin uppsaliensiske professorskollega Bo Gräslund som hävdar att detta verk sannolikt representerar det tydligaste paradigmskiftet någonsin inom skandinavisk arkeologi. Dess indelning av den nordiska bronsåldern i sex olika perioder står sig än i denna dag – ett och ett kvarts sekel efter publiceringen. Hans absoluta datering av bronsåldern ligger dessutom nära vad vi idag vet med hjälp av moderna naturvetenskapliga verktyg.

Montelius använde sig av en typologi för att bestämma föremålens relativa ålder. Den innebar att han efter ingående granskning förde samman typer av föremål till serier i på varandra följande tidsperioder. Hildebrand var dock först om att införa typologibegreppet inom fornforskningen. Han använde det för att sammanföra liknande föremålstyper i etnografiskt-historiska grupper samtidigt som han tog hänsyn till den relativa krono-

login, där han tog hjälp av geologin. Hans typologi karaktäriseras av Baudou som något mer än en metod; den utgjorde en kultursyn med långtgående hypoteser som ledde till viktiga diskussioner. Den avgörande skillnaden mellan Hildebrand och Montelius var att den senares typologisystem gav möjlighet till kontroll – förvisso i forskningssammanhang en inte alldeles obetydlig faktor.

Politiskt var Montelius liberal och en föregångsman när det gällde kvinno- och skolfrågor. Samtidigt var han en varm försvarsvän och en av talarna vid festen på Skansen för deltagarna i Bondetåget 1914. På denna punkt oense med Karl Staaf, valde han att lämna det liberala partiet. Under första världskriget framträdde han vidare som en varm tyskvän – som bekant inte så ovanligt i de dåtida akademiska kretsarna. Till de mera problematiska inslagen i hans gärning hör ett aktivt stöd till Herman Lundborgs insatser för att få till stånd ett rashygieniskt institut. Men inte heller i det avseendet stod Montelius på något sätt ensam i forskarvärlden.

1907 utnämndes han till riksantikvarie sedan Hildebrand avgått från posten. Efter sex år lämnade Montelius ämbetet men behöll mycket aktivt – och medvetet – sin roll i rampljuset. Två år före sin död utsågs han sålunda till det hedersamma uppdraget som preses i Vitterhetsakademien och 1917 invaldes han i Svenska Akademien. Inträdestalet speglade hans oavbrutet optimistiska livså-

skådning, vilken han upprepade gånger förklarade bero på studier av förändringarna i mänsklighetens historia. Dessa menade han på det hela taget hade lett till förbättringar; en positiv grundsyn han alltså behöll även mitt under den förödande stora världsbranden.

Som outtröttlig pedagog – bland annat lär han ha varit en lysande föreläsare – spelade han under en rad årtionden rollen som entusiastisk inspiratör både för studenter och bland en intresserad allmänhet i Sverige och utomlands. Inom sitt område vara Montelius helt enkelt världsledande på ett sätt som vi i dag kanske inte längre har klart för oss. Exempelvis utgav postverket till hans hundraårsdag ett särskilt frimärke med hans bild. Vilken svensk arkeolog skulle idag kunna påräkna en sådan uppmärksamhet?

I sin omfattande jakt på källor har Baudou verkligen vänt på många stenar. Exempelvis ger breven till och från Montelius hustru Agda stundtals en närhet som fascinerar och speglar samstämmigheten makarna emellan i så olika frågor som rösträttsfrågan och försvarspolitiken. Notapparaten, listan över referenslitteratur samt de välvalda illustrationerna kompletterar boken på ett utmärkt sätt.

Ska man anföra några invändningar mot denna biografi skulle de gälla effekterna av striden mellan Montelius och Hans Hildebrand. Rimligen bör denna ständigt på-

gående holmgång för Montelius ha utgjort ett mäktigt incitament till att gå vidare och samtidigt ha skapat problem inom deras omvärld. Men även om den problematiken naturligtvis uppmärksammas i boken kunde den möjligen ha beretts ytterligare utrymme.

Baudou konstaterar i sitt förord att Montelius var en ovanligt levande människa, som alltid stod mitt i strömmen av händelser och förändringar i och utanför vetenskapen. Efter läsningen vill man bara instämma i denna karaktäristik. Biografin över denne lärdomsbjässe ger samtidigt en rad inblickar i en tid av banbrytande omvälvningar i samband med modernitetens födelse. Det är sannerligen inget dåligt betyg.

Bo G Hall

JÖRN DONNER

Mammuten eller Jörn Donners efterlämnade handlingar

Stockholm: Bonniers, 2013. 1125 s., illustr., inb.

Jörn Donners pappa Kai (1888–1935) dog när yngste sonen var två år. Fadern – docent vid Helsingfors universitet i uralisk språkvetenskap men mera känd som etnolog för sina forskningsresor 1911–1914 bland samojederna i Sibirien – utgav även den första biografin (1934) över Gustaf Mannerheim. Före Finlands suveränitet 1914 var Kai ledande självständighetsivrare, något som ledde till att han tvangs leva i landsflykt i Sverige och Tyskland 1916–18. Sedan Finland utropat sin självständighet 1917 och inbördeskriget avslutats, anslöt sig Kai Donner till Lapporörelsen. Hans politiska identitet framträdde mot fonden av denna högerextrema riktning.

I sin memoarbok *Mammuten* leker Jörn Donner med tanken hur hans egen personlighet hade formats, om han inte vuxit upp i ett hem där fadern saknades, men ändå var osynligt närvarande i kraft av postum auktoritet. Hade sonen blivit mindre uppkäftig, mindre arrogant och bullersam om hans uppväxt inte varit faderlös? Förvisso svårt att ha någon bestämd mening om. Än svårare är att tänka sig Jörn Donner vuxen som en städad allvarsman, inriktad

på karriär inom näringsliv eller forskning. Modern Greta, som efter makens död stod ensam med fem barn, tycks ha dragits med ett antal obestämda sjukdomar, men upprätthöll genom brev en kärleksfull relation till yngste sonen.

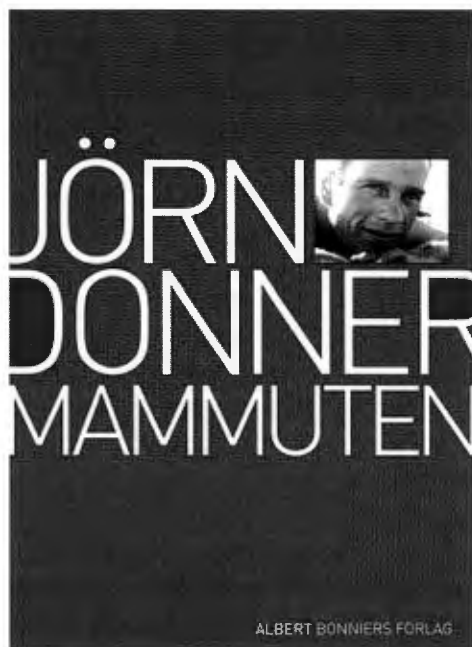
Jörn Donners självbiografi handlar till stor del om att bli varse det egna jaget. Vem är egentligen denne mångsysslare: ena stunden journalist och författare, nästa affärsman och politiker (riksdagsman och Europaparlamentariker), därefter världsresenär med uppmärksammade böcker bakom

sig om Berlin, Donau, Finland, Sverige, världen? Därefter filmregissör och under många år direktör för Svenska Filminstitutet med avsevärd makt att sätta sin prägel på svensk film. Mest uppmärksammad i denna senare roll är väl hans insatser som producent av Ingmar Bergmans "Fanny och Alexander" (1982) och Jan Troells "Ingenjör Andréas luftfärd" (1983). Vid sidan om detta även en rad uppdrag som styrelsemedlem i olika företag (Marimekko bl.a.) och under 1980-talets början Finlands generalkonsul i Los Angeles. Han har faktiskt även varit politiskt verksam på det kommunala planet hemma i Finland.

Hemma? Jörn Donner verkar inte erfara hemmahörighet någonstans även om Helsingfors och skärgården är de räjonger där han upplever minst främlingskap. Han sysslar gärna med långrevs- och nätfiske – älskar att äta strömming men även annan fisk.

Minnesboken präglas av spänningen mellan självbeträffelse genom erotisk utlevelse och behovet av oberoende. Livsvägen kantas av uppbrott från kärleksrelationer, av rus, grämselse, ensamhet, ovilja att släppa andra in på livet, depressioner, saknad. Den fasta punkten är skrivandet och språket, huvudsakligen dess svenska variant:

Att skriva har varit en nödvändighet som går ut över alla andra nödvändigheter, rentav också nödvändigheten att leva eller samleva.



Ingen hade väl trott att Jörn Donners självbiografi skulle följa konventionell kronologi. Som den offentliga person han framträtt som har han ständigt velat provocera och reta, säga oförskämdheter och omstörta tabun. Självklart har hans memoarbok formats av sådana ambitioner. Öppenhjärtigt berättar han om sitt kärleksliv, om sina alkoholvanor, sina reaktioner inför andra. Återkommande namn i berättelsen om hans liv är Harry Schein, föregångare som direktör för Svenska Filminstitutet, och Ingmar Bergman. Hans respekt för den senare är stor men inte utan reservationer. När han i SVT 2007 ombads att ge en sammanfattning av Bergman i samband med dennes död utbrast han: "Han var en krokodil! Gav man honom lillfingret tog han hela handen!"

I boken *Bergman: PM* 2009 ger han ett mer nyanserat porträtt av den store, men alltid med välgörande svalka. Sak samma i *Mammuten* – respektfullt men med distans inför en yrkesman som aldrig tummade på de fordringar det självpåtagna konstnärliga uppdraget ställde.

Som en mystifierande faktor i sina minnen har Jörn Donner associerat sig med en andra figur: Fredrik Kock. Denna förvaltar uppdraget att handha Jörn Donners kvarlämnade handlingar, men också att betrakta sin uppdragsgivare utifrån. Fredrik Kock bär drag i sin personlighet som påminner om Donner men är ändå tillräckligt distan-

serad för att ge upphov till ett dialektiskt växelspel mellan de två. Syftet med denna dubbelhet är uppenbarligen att åstadkomma en viss dramaturgi. Den sexuella frimodigheten liksom trolösheten visavi en annan människa har de bägge tillägnat sig som livshållning. Tidens värderingar under den egna livsvägen har de gjort till sina.

Jörn Donner har rest över hela världen. Han har knutit många kontakter, stött samman med diverse kändisar. I hans memoarbok förekommer många miniatyrporträtt, i något fall elaka, men oftast förvånansvärt nedslipade i kanterna. Han tycks ha blivit snällare med åren. Är det sådant som kallas "mognad"?

Det bästa i boken är de reseintryck han förmedlar. Avsnittet om Israel och Palestinakomplexet är initierat och välskrivet. Men här finns också levande rapporter från Amerika, Asien och Afrika. Och Europa, naturligtvis. Berlin har varit en stad han oupphörligt återvänt till. Arbetet med Rapport från Berlin (1958), som han skulle utträttat tillsammans med Henrik Tikkanen men kom att stå som ensam upphovsman till sedan den senare hastigt insjuknat, kvarlämnade uppenbarligen många fruktbara impulser inför framtiden – både i fråga om uppfattningen inför Europas sammanfattighet och den europeiska livsformens eggelser. Berlin blev ett andhämtningshål för återstoden av hans liv.

Min främsta invändning mot Jörn Don-

ners *Mammuten* är bokens brist på överskådlighet. Ständigt görs omkastningar och hopp i tiden. Brev, utkast och anteckningar från många år tillbaka dyker upp. Allt blandat med inte sällan anspråksfulla maximer om liv och död. Dramatik finns där – inte minst genom dubbeltillvaron i form av Fredrik Kock. Vad som saknas är sovring och stramare regi. När fan blir gammal, blir han voluminös! Boken är på över 100 sidor. Den kräver tålamod och tid för att bli läst. Om man med hjälp av detta kommer fenomenet Jörn Donner närmare in på livet låter jag vara osagt.

Olof Hägerstrand

Medarbetare i detta nummer

Bo G Hall

Jur. kand. och fil. dr i historia. Disputerade 2010 på avhandlingen *Perspektiv på patron. Bruksägaren och statsministern Christian Lundeberg (1842–1911)*. Tjänstgjort vid Handels- och Utrikesdepartementen. Kommersråd vid Kommerskollegium 1980–2003. Ledamot av Kungl. Krigsvetenskapsakademien. Lokalhistoriker i Hägersten och Ådalen.

Hanna Enefalk

(f. 1976) disputerade i historia vid Uppsala universitet år 2008. Hennes forskning har behandlat det långa 1800-talet i Skandinavien, med fokus på nationalism, musiktryck, alkoholkultur och förändrade manlighetsideal. Enefalk är för närvarande verksam som lärare och forskare vid Historiska institutionen i Uppsala.

Hampus Östh Gustafsson

(f. 1989) är fil kand i idé- och lärdomshistoria och historia och läser nu Masterprogrammet i humaniora vid Uppsala universitet. Han har även studerat vid *University of Manchester* och tidigare publicerat sig i *Militärhistorisk tidskrift*. Hittills har han främst intresserat sig för historietänkandets historia.

Ida Ohlsson Al Fakir

är doktorand i historia vid Linnéuniversitetet i Växjö. Avhandlingen fokuserar på den socialmedicinska *Zigenarundersökningen* 1962–1965 samt socialmedicinens roll och funktion i efterkrigstidens välfärdspolitik.

Karin Kvist Geverts

disputerade 2008 på avhandlingen *Ett främmande element i nationen. Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944*. Hon har även skrivit om minnet av Förintelsen exempelvis som redaktör för ett specialnummer av *Scandinavian journal of History* (36:5) (2011). Till 70-årsminnet av räddningen av de danska judarna ges i höst boken *Civil Society and the Holocaust* ut och där medverkar hon med ett bidrag om Sverige.

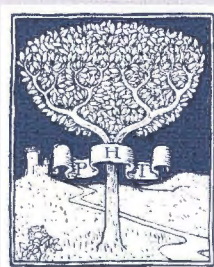
Personhistorisk tidskrift 2013:1

Artiklar

<i>Hanna Enefalk</i>	Alice Tegnér och "den fosterländska saken"	9
<i>Hampus Östh Gustafsson</i>	Gunnar Aspelin och historismens kris – en filosofs envig med historietänkandets problem	23
<i>Karin Kvist Geverts</i>	Den svenska flyktingpolitikens janusansikte	41
<i>Per Norberg</i>	John Stenbeck, en bortglömd förgrundsgestalt inom Flygvapnet	57
<i>Ida Ohlsson Al Fakir</i>	John Takman – socialmedicinsk strateg och stridbar pionjär	65
<i>Linda Fagerström</i>	Glasverkstans konstnärer – Ralph Bergholtz och Randi Fisher	83

Recensioner	97
--------------------	----

Medarbetarna i detta nummer	125
------------------------------------	-----



ISBN 0031-5699